ResearchGate

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: https://www.researchgate.net/publication/330752991

حاجی قادری کۆیی، خانیی دووەم

Book · January 2016

CITATIONS
0

READS
258

2 authors, including:

Osman Hamad Dashti
Koya University

34 PUBLICATIONS **0** CITATIONS

SEE PROFILE

All content following this page was uploaded by Osman Hamad Dashti on 31 January 2019.

The user has requested enhancement of the downloaded file.

حاجی قادری کۆیی

خانیی دووەم

سەرۆکایەتی زانکۆی کۆیە
کۆنفرانسی زانستی نێودەوڵەتی
یادی دووسەدساڵەی لەدایکبوونی
حاجی قادری کۆیی

قەدری یەلدرم

حاجی قادری کۆیی

خانیی دووەم

گۆڕینی لە پیتی لاتینییەوە
عوسمان دەشتی

- حاجی قادری کۆیی – خانیی دووەم.
- نووسینی: د. قەدری یەلدرم.
- گۆرینی لە پیتی لاتینییەوە: د. عوسمان دەشتی.
- بەرگ و سەرپەرشتی هونەری: عوسمان پیرداود .
- نەخشەسازی: عیسام موحسین.
- تیراژ (٥٠٠) دانە.
- چاپ: چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر.
- لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی
( )ی سالّی ٢٠١٦ی پێدراوە.
- بەرگی پێشەوە: وێنەی کۆتەڵی حاجی قادری کۆیی
دەستکردی هونەرمەند: هادی زیائەددینی.
- بەرگی دواوە: وێنەی کۆتەڵی حاجی قادری کۆیی، کە لە ڕەسەنی کتێبەکەدا هاتووە.

قەدری یەلدرم: لە لجێی – دیاربەکر هاتوتە دنیاوە و هەر لەوێش خوێندنی دەست پێکردووە. لەنێوان ساڵانی (١٩٩٤-١٩٩٨) لە فاکەڵتی ئیلاهیات – زانکۆی حەڕان لیسانسی باڵا و دکتۆرای وەرگرتووە. لە ساڵی (١٩٩٩) لە فاکەڵتی ئیلاهیاتی زانکۆی دجلە بۆتە پرۆفیسۆری هاوکار، لە (٢٠٠٤) بۆتە پرۆفیسەری یاریدەدەر و لە (٢٠١٠) بۆتە پرۆفیسۆر. جێگری سەرۆکایەتی زانکۆی ئارتوگلو و بەڕێوەبەرێتی بەشی کوردۆلۆجی کردووە، لە هەڵبژاردنی (٢٠١٥)دا لە بازنەی (سێرت) بۆتە پەرلەمانتاری هەدەپە.

عوسمان دەشتی: لە ساڵی (١٩٥٢) لە گوندێکی ناوچەی دەشتی هەولێر لە دایک بووە. خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی و دواناوەندی لە هەولێر تەواو کردووە، لە ساڵی (١٩٧٥)دا بڕاوانامەی دیبلۆمی لە پەیمانگای مامۆستایانی هەولێر وەرگرتووە.

- ١٩٩٢-١٩٩٦ بە کالۆریۆس لە زمان و ئەدەبی کوردی / زانکۆی سەلاحەدین – هەولێر.
- ١٩٩٢-١٩٩٦ بەکالۆریۆسی یاسا/ کۆلیجی ماف/ زانکۆی سەلاحەدین-هەولێر.
- ١٩٩٩-٢٠٠٧ بڕوانامەی ماجستیر و دکتۆرای لە پیسپۆری ئەدەبی کوردی لە زانکۆی سەلاحەدین – هەولێر بەدەستهێناوە.
- ٢٠٠٥-٢٠١٦ مامۆستای وانەبێژە لە بەشی زمانی کوردی/ فاکەڵتی پەروەردە/ زانکۆی کۆیە بە پلەی پرۆفیسۆری یاریدەدەر.
- خاوەنی کۆمەڵێک توێژینەوەی زانستی و چەندین کتێبە لە بواری پسپۆرییەکەی خۆیدا.

چەند سەرەقەڵەمێک لە بارەی ئەم کتێبەوە

لە کۆنفراسی یادی دووسەد ساڵەی حاجی قادری کۆیی، کە لە ڕۆژانی ٢٢-٢٣ی ئایاری ٢٠١٦دا لە زانکۆی کۆیە بەڕێوەچوو، ئەکادیمیست و نووسەر و کەسایەتی دیاری باکووری کوردستان(پ.د. قەدری یەلدرم)، میوانی تایبەت و قەدرگرانی کۆنفراسەکە بوو، لەپاڵ کۆمەڵێ لە نووسەر و توێژەر و مامۆستایانی زانکۆ لەناوەخۆی کوردستان و دەرەوەدا، لەدەستپێکی کۆڕ و پانێلەکانی کۆنفراسەکەشدا مامۆستا قەدری، وەکو میوانێکی تایبەت، کات و ماوەیەکی بۆ تەرخان کرابوو تا ئەوەی باس و وتارێک سەبارەت بەحاجی قادر پێشکەش بکات.

خۆشبەختانە سەیدا قەدری هەر لەو ماوەیەدا کتێبێکی لەسەر حاجی قادر نووسیبوو، کتێبەکە هەر لەو سەروبەندە، گولانی٢٠١٦، لەدەزگای وەشانی (ئاڤێستا) لە ئەستەمبوڵ چاپ و بڵاوببوویەوە، ئەمە هەم وەکو مزگێنییەکی خۆش و هەمیش وەکو دەسکەگوڵێکی دیاری بۆ کۆنفراسەکە لێی قبوول کرا. ئەنجا هەر دەمودەست بیر لەوە کرایەوە کەوا لەپاش گۆڕین و ئامادەکردنی ، لەگەل لەچاپدانی بابەتگەل و توێژینەوەکانی کۆنفراسەکە چاپ و بڵاوبکرێتەوە.

- کتێبەکە لە دوو بەشی (کوردی – تورکی) پێکهاتبوو، وەکو دیارە بەشە کوردییەکەی بەزاری کرمانجی باکوور(بۆتانی) و بەڕێنووسی لاتینی بوو، هەر ئەمەشە ڕاستەقینەی ئەم کارەی ئێمەی پێکهێناوە.

- وەكـــو لەناونیشـــانەكەیەوە بەدیاردەكـــەوێت: (خـــانیی دووەم- حـاجی قـادری كـۆیی)، كتێبەكـە لـە هەنـدێ ڕووەوە جۆرێكە لە لێكۆڵینەوەی بەراوردكاری لە نێوان هـەردوو مـەزن شاعیری كورد ئەحمەدی خانی و حاجی قادر، بەتایبەتیش ئـەم لایەنە زیاتر لە چەمك و لە تیشكدانەوەی هزروبیری نەتەوەیی و خواسـتی ولاتپـەروەری لـەناوەڕۆكی شـیعری هـەردوولادا بەدیار دەكەوێت، ئەنجا لەسۆنگەی ئەمەشـەوەیە هـەردووكیان وەكو دوو شـاعیری بەرجەسـتە لـەمێژووی ئـەدەبی كوردیـدا، بەئالا هەڵگری بیری نەتەوەیی و نیشتمانی دەناسرێن.

- سـەیدا قـەدری لـە پێشـەكی كتێبەكەیـدا ئـەوەی ئاشـكرا كردووە كـە ئـەوەی مەبەسـتیەتی لـەم كتێبـە زیـاتر ناسـاندن و ئاشناكردنی خوێندەوارانی كوردە لەباكوور لەگەڵ ژیان و بیرو شیعرەكانی حاجی، هەروەها بۆ پڕكردنەوەی ئـەم كەلێنەیـە كـە لەكتێبخانـەی كوردیـدا لـە بـاكوور هەسـتی پێـدەكرێت، لـەم لایەنەوە دەتوانین بەدڵنیاییـەوە بڵێین كـەوا نووسـەر بەتـەواوی مەبەستەكەی هێناوەتە دی و لێكۆڵینەوەیەكی گشـتگیری لەمـەڕ قۆناغـەكانی ژیـان و بیرو بەرهـەمی حـاجی خسـتۆتە ڕوو لـەو زەمان و زەمینەیەدا، بە پشتبەسـتن بـەو كتێـب و سـەرچاوانەی كە لەماوەی سێ چارەگە سـەدەدا لـەبارەی ژیـان و بەرهـەم و هزر و بیـری حاجییـەوە لەكوردسـتان نووسـراون، بەتایبـەتیش لەلای ئێمە واتە لەكوردستانی باشوور.

ئەم قسەیە ئەوە دەسەلمێنێت كەوا لەلایەكەوە ڕەنگە ئـەو زانیاریانەی كتێبەكە دەیدات بەدەستەوە لەلای خوێنەری بـەئاگا و پسـپۆڕ شـتێكی زۆر تـازە و نوێ نـەبن، بـەدیوێكی دیكەشـدا

ڕەنگە هەر ئەو باسکار و خوێندەوارە پسپۆڕانەی لای خۆمان، چاوەڕوانی زیاتریان لەو نووسەر و ڕووناکبیرانەی باکوورەوە هەبێت، ئەویش بەسوود وەرگرتن لە ئارشیفی کۆن و بەڵگەنامە و کتێبخانە دێرین و دەوڵەمەندەکانی ئەو وڵاتە ، تاوەکو زۆر لایەنی نەزاندراو و حەشاردراومان بۆ ئاشکرا بکەن، سەبارەت بەژیان و بیر و بەرهەم و چالاکی دەستەی یەکەمی ڕووناکبیر و منەورانی کورد لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە تا کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم، کە بەشێکی ژیانیان لەوێ بەسەر بردووە و هەر لەوێش لە ئاوارەیی سەریان ناوەتەوە، لەنموونەی (نالی) و (حاجی) و دەیانی دیکە.

هەر بۆ پاساوی ئەم بۆچوونەی دوایی، لێرەدا دوو بەڵگە دەخەینەڕوو کە هەر یەکێکیان برێک زانیاری دەدات بەدەستەوە، یەکێکیان پەیوەندی بە قۆناغی کۆتایی ژیانی حاجییەوە هەیە لە ئەستەمبوڵ و دووەمیش پەیوەندی بە چارەنووسی نووسخەیەکی دیوان و شیعرەکانییەوە هەیە:

لە ئەرشیفی ئەلیکترۆنی هاوڕێمان کاک عەبدوڵڵا زەنگەنە چەند لاپەڕەیەک لە کتێبی (son Asir Turk Şairlari)- واتە شاعیرانی ئەو سەردەمەی تورک یاخود: شاعیرانی هاوچەرخی تورک) کە لە لاپەڕەیەکیدا واهاتووە: (ئەمجارە شاعیرێکی لەمێژینەو ناوداری کوردستان ، کە حاجی عەبدولقادر ئەفەندی کویسنجەقلییە، لەفەقیرخانەکە دەهاتەلامان و زۆر جاران لێرە دەمایەوە. پیاوێکی ڕەبەن بوو، تەمەنی نزیکی هەشتا ساڵ دەبوو کە لێرە لە فەقیرخانەکەدا وەفاتی کرد، لەگەڵ برادەری شیریم سافی ئوسکوداری ، فێری

ئـەدەبیاتی عـەرەبی و فارسـی دەکـردین و دیـوانێکی شـیعری کوردیشـی هـەبوو، هـەر بـەو هۆیەشـەوە بـەڕێزەکانی وەکـو، قەلەندەر ڕاهول، حـەیرەت، هیجری، هامشـۆی فەقیرخانەکـەیان دەکـرد و بـەڕۆژان و بـە مانگـانی لـێ دەمانـەوە. ئـەنجا لـەو بارەوە حاجی ئیمتیحانیشی دەرکردین.[1])

وەکو بەڕێز کاک عەبدوڵڵا زەنگەنە بـۆی گێڕامـەوە، بینـای فەقیرخانەکە و ئەو مزگەوتەی کە حاجی دەرسی بە منداڵەکانی

1- son Asir Turk Şairleri Ibnulemin, Mahmut kemal inal, M.E.B., 1969,Ankare.

(فەقیرخانـە) وەکو لـەم سـەرچاوەیەدا باسـی هـاتووە، ئەوە نییـە کـە ئـەمڕۆ وێنەکـەی بـەبیری ئێمـەدادێت، بـەواتای شـوێنی خـەڵکێکی هـەژار و پەککەوتـەو بێ پشـتوپەنا، بـەڵکو ئەوسـا شـوێنێک بـووە وەکو میوانخانـە یاخود کاروانسـەرا، خەڵکانێک ڕوویان تیکردووە کە بەمیوانی لەشـارەکەدا دەمانەوە، یان پابەندی قۆناغ و ماڵ و خێزان نەبوون. بەتایبـەتیش مـەلا و فـەقێکان. چێشـت و خـواردنی تیـدا ئامـادەکرا بـۆ دانیشـتوانەکەی، دیـارە حـاجیش وەختـانێکی تیـادا بەسـەر بـردووە، بەتایبـەتیش لـە ڕۆژگـاری کۆتـایی تەمـەنی وەکـو لەسـەچاوەکەی سـەرەوەدا ڕووندەبێتیـەوە، ئـەم فەقیرخانەیە لەتەک مزگەوتی (سەلیمیە)بووە، کە حاجی تیایدا ماوەتـەوە و دەرس و دەوری هەم بەنووسـەری کتێبەکە (مـەحمود ئینـال)، کـە خۆشـی هەر لەم شوێنە بووە، لەگەڵ ئەو کەسانەش کە ناویان هـاتووە و پێدەچێ شاعیر و خەڵکی خوێندەواریش بووبن، گوتۆتەوە.

دیارە ئـەم شـوێنە هـەر سـەر بەمزگەوتەکە بـووە ئـەم مەسـەلەیە تـا سـاڵانێکی زوو لـە کوردسـتانیش هـەبووە، لەسـلێمانی لەمزگـەوتی گـەورە نان و پێخور دروست دەکرا بۆ ئەو کەسانەی کـە لەمزگەوتەکە دەمانـەوە لەهەولێر لەمزگەوتی شـێخی چۆلی ئـەم داب و دەسـتوورە هـەبووە، تـاکو ئێسـتاش خـەڵک هەیـە بـەماڵ و خێزانـەوە بـەمانگ لەمزگـەوتی حـەزرەتی گەیلانی لەبەغدا دەمێننەوە.

بەدرخانییەکان تێدا گۆتۆتەوە، تەنانەت گۆڕستانی قەرەجا ئەحمەدیش کە بووە بە جێ و مەئوای ئاخیری، حاجی بەر لەمردنی ناوەناوە چۆتە زیارەتی گۆڕستانەکە کە مەرقەد و مەزاری کەسایەتی و شاعیری گەورە (نابی) لێ بووە و لەو گۆڕستانە نێژراوە. ئەمانە هەموو ماون و بە چاکیش تاوەکو ئەمڕۆ پارێزراون ، وەکو شوێنی مێژوویی خەڵک سەردانیان دەکات. کاک عەبدوڵڵا زەنگەنە لەسەفەرێکیدا بۆ ئەستەمبوڵ سەردانی هەموو ئەو شوێنانەی کردبوو وێنەشی لێ گرتوونەتەوە.

بەڵگەی دووەم پەیوەندی بە دانەیەکی دیکەی دەستنووسی دیوانی حاجییەوە هەیە، کە لەبڕگەی (٠١٠٢)ی ئەم کتێبەدا باسی لێوەکراوە، بەم جۆرەیە: نووسەر و توێژەری کوردستانی باکوور (مالمیسانژ)، لەکتێبێکی خۆیدا، بڕگەیەکی لەبیرەوەرییەکانی (مووسا عەنتەر) وەرگرتووە، کەتیایدا هاتووە: (خەلیل خەیالی بەگ، ماوەیەک بەر لەمەرگی خۆی یاداشتی کارەکانی خۆی دا بەمن، هەندێک بەڵگەی گرانبەها لەنێو ئەمانەدا هەبوون کە بەم جۆرەن: دیوانێکی دەستنووسی حاجی قادری کۆیی کە پێشکەشی خەلیل خەیالی بەگی کردبوو، کتێبی ڕێزمانی کوردی زیا گۆک ئالب کە بەدەستی خۆی نووسیبووی و لێکۆڵینەوەکانی سەبارەت بە زمانی کوردی، بەڵام بەداخەوە ساڵی (١٩٢٧) لە کاتی دەستگیرکردنمدا ئەمانەیان لەگەڵ کتێبخانەکەمدا هێنایە دادگای ئیدارەی عورفی و بڕیاری دەست بەسەرداگرتنی هەمووشیان

دەرکرد، دوای لێبوردنیشم هەوڵی وەرگرتنەوەی کتێبەکانم دا، بەڵام پێیان ڕاگەیاندم کە هەموویان سووتاندووە)[٢].

مووسا عەنتەر، کە ئێستاش دۆسیەی تیرۆرکردنەکەی لە دادگاکانی تورکیادا بەکراوەیی ماوەتەوە و یەکلایی نەبۆتەوە، کێ دەڵێ کتێبخانە و ئەرشیفەکەشی لە شوێنێکدا بەحەشاردراوی نەماوەتەوە، با نووسەرانی باکوور وەڵامی ئەم پرسیارانەمان بۆ بەلایەکدا بخەن.

ئێمە کە ئەو قسانە دەکەین بەڵگەی دیکەشمان بەدەستەوەیە، ئەوەتا تاوەکو چەند ساڵێک لەمەوبەر، زانیارییەکی ئەو تۆ لە بارەی (نەفعی) یەوە لەبەردەستدا نەبووە، کەوا شاعیرێکی کوردی بابانی و هاوڕێ و هاوسەردەمی (نالی) بووە، لە پەیڕەوانی مەولانا خالید و هەر لەتەک ئەویشدا لە سلێمانییەوە کۆچی کردووە بۆ بەغدا و لەپاشان بۆشام و تا لەوێ سەری ناوەتەوە، تا لەم ساڵانەدا و لە ئەرشیفەکانی ئەستەمبوڵ، دیوانە دەستخەتە ڕەنگین و ڕازاوەکەی دۆزراوەتەوە. تەنانەت کە (نالی) لە ئەستەمبوڵ بووە و ئەم لە شام، بەنامەی شیعری یەکتریان بەسەرکردۆتەوە، ئەم شیعرنامەیەی (نالی) کە بۆ (نەفعی) هاوڕێی هەناردووە، تاوەکو ئەمڕۆ لە چاپی دیوانەکانیدا نییە[٣].

---

٢ - مالمیسانژ، جەمعیەتی تەعاون و تەرەقیی کورد و ڕۆژنامەکەی، لە تورکییەوە وەرگێڕانی: زریان ڕۆژهەڵاتی، پێداچوونەوەی: سدیق سالح، بنکەی ژین،٢٠٠٧، ل ٥٠-٥١.

٣ - دیوانا نەفعی، ساخکرن و بەرهەڤکرن: تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، مەسعوود خالد گولی، هەولێر، ٢٠١٠،ل ٣٢. بەداخێکی زۆرەوە ئەم دیوانە زۆر بەشێواوی و ناڕێکی چاپ و بڵاوکرواەتەوە لەگەڵ ئەوەی

ئەوەی پەیوەندی بە ساڵ و مێژوو قۆناغەکانی ژیانی حاجییەوە هەیە، چ لە ناوەوەی کوردستان یان لە دوای سەفەر و سەرهەڵگرتنی بۆ ئەستەمبوڵ و تێکەڵاوی لەگەڵ ناوەندەکانی ئەوێ، بنەماڵەی بەدرخانییەکان و کۆڕ و کۆمەڵی ڕووناکبیرانی کورد، تاوەکو ئەمڕۆ لێکۆڵینەوەی ورد و تێروتەسەل و متمانەبەخشی لە بارەوە نەکراوە، دیارە نەبوونی بەڵگە و دیکۆمێنت و سەرچاوەی باوەڕپێکراو، لە پشت زۆرێک لەو مەسەلانەوەیە.

لەم کتێبەدا جەخت لەسەر ئەو مەسەلەیە کراوەتەوە کە حاجی بەر لەسەفەری ئەستەمبوڵ و گیرسانەوەی لەوێ هیچ جۆرە هەست و هەڵوێستێکی نەتەوەپەروەرانەی لێ بەدی ناکرێت. لەحالێکدا ئەمەش هەر جێگای گەنگەشەیە و لەم ڕووەوە بیر و لێکدانەوەی جیاوازیش هەنە[٤].

گومان لەوەدانییە کە حاجی بەر لەسەفەری ئەستەمبوڵیش لە کوردستان و بەتایبەتیش لە قەڵەمڕەوی بابان، وەکو مەزن شاعیرێکی کورد بەدیارکەوتووە، ئەوەتا شاعیرێکی بەتوانای وەکو (مەلا وەسمان) کە هاوسەردەمی نالی و هاوڕێکانی بووە

(تەحسین ئیبراهیم دۆسکی) کەسێکی شارەزایە لە کلاسیکیاتی کرمانجی، بەڵام لەم کارەیدا بەتایبەتیش لەبەشی (هەورامی و سۆرانی) دیوانەکەدا دووچاری گرێ و گۆڵی زۆرهاتووە. ئەگەر هەر سەیری ناونیشانەکە بکەیت وا دەزانی دیوانی شاعیرێکی کرمانجیت لەبەردەستدایە.

٤ – محەمەدی مەلا کەریم، دووبابەت لەبارەی بیر و شیعری حاجی قادری کۆییەوە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨،ل ١٥١–١٥٩.

له سلێمانی و مێژووی ئەدەبی کوردی تاوەکو ئەمڕۆ غەدری لێکردووە، بەو هۆیەی ئەویش لە پەیرەوانی مەولانا و سەر بە ڕێبازی نەقشی بووە و لەگەڵ تەوژمی زاڵ و باوی ئایینی ئەو سەردەمەدا لە سلێمانی نەڕۆیشتووە!، حاجی قادری کۆیی بەمامۆستای خۆی زانیوە و شوێنپێی ئەوی هەڵگرتووە و پێنج خشتەکی لەسەر شیعر و غەزەلی ئەو هۆنیوەتەوە لەپاڵ پێنج خشتەکی لەسەر شیعری نالی[٥].

- پرسیارێک بەڕەوا دەزانم لەم نێوانەدا بیوروژێنم ئەویش ئەمەیە، بۆ نابێت حاجی، ئەو مرۆڤە جەربەزە و سەربزێو و شۆڕشگێڕە ، خۆیشی لەژێر کاریگەری ڕێباز و بیروباوەڕە یەکسانیخواز و دادپەروەرییەکانی مەولانادا بووبێت؟ لەلایەک جەنگ و جیداله شیعرییەکانی لەگەڵ هەندێک لە شێخان و پیاوانی ئایینی ئەو سەردەمە، کە لەگەڵ تەوژمی ئایینی زاڵ و باوی ئەو ڕۆژگارە دا بوون ڕوون و ئاشکران.

لەلایێکی دیکەشەوە لە بەرانبەردا، پەسن و پێداهەڵگوتنەکانی بە مەولانا، کە بە (قوتبی زەمانە) ناوی دەبات ئەم شایەدییەمان بۆ دەدەن:

قوتبی زەمانە خالید ، ئاوارەبوو وەکو من
بێ قەدر و قیمەت وشان ، بێ خان و مان و بێ نان

زۆر بەڵگە و نیشانە بەدەستەوەیە و دەیسەلمێنن، کەوا هەم مەولانا خۆی و هەم بیروباوەڕ و ڕێبازەکەی و هەم

---

٥ - دیوانی مەلاوەسمان، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوە و لەسەر نووسینی دوکتۆر: امین موتابچی، بەغدا،١٩٧٣،ل ٢٥٣.

پەیڕەوانیشـــی لەقەڵـــەمڕەوی بابانـــدا لـــە ژێـــر فشـــار و چەوساندنەوەدا بوون.

دەكـــرێ ئەمـــە وەكـــو هۆكـــارێكی بـــەهێز وەربگـــرین كـــەوایكردووە حـــاجیش ســـەر هـــەڵبگرێت و ڕووبكاتـــە ئاوارەیی.ئەوەتا گوتاری شیعری حاجی لەو بارەوە، ڕووی لە خۆیـەتی و بـەڕوون و ڕاشـكاوی پـەردە لـە ڕووی ئـەم ڕازە ڕادەماڵێ:

یاهـــەڵێ، یـــا تاقـــەتی بـــاری ڕەقیبانـــت هـــەبێ
ڕۆحەكەم، (حاجی)، مەبە ناموستەقیم و دەم دەمـی

بۆیـە ناشـێ بـە شـێوەیەكی قـەتعی بگوترێت كـەوا حـاجی قادر لە هەڵوێست و شیعرو بیروبۆچووندا لەكوردستان و بـەر لەسەفەری ئەستەمبوڵ، هەر لەچوارچێوەی ناوەڕۆكی كلاسیك و فۆرمی قەسیدە و غەزەلی دلداریدا ماوەتەوە.

- مامۆستا قەدری ڕەنجێكی زۆری لەگەڵ ئـەم بەرهەمـەدا كێشـــاوە، كتێبەكـــەی بەهـــەردوو زمـــانی كـــوردی و تـــوركی نووسـیوەتەوە، لەبەشـە كوردییەكـەدا دێربـەدێر شـیعرەكانی حاجیشی بەكرمانجی و بەشێوەیەكی چڕ لێكداوەتـەوە، لەبەشـە توركییەشـدا ناچـاربووە نموونـە شـیعرییەكان بـۆ تـوركیش وەربگێرێـت و لێكبداتـەوە، دیـارە ئـەو هەوڵانـەی هـەموو لـە پێنـاوی ئـەوەدا بـوون، كـەوا بەشـێك لـە ڕووناكبیرانی كـوردی باكوور لەگەڵ زمانی كوردی، یاخود لانی كەم لەگەڵ ڕێنووس و زاری سۆرانی ئاشنابن.

لـە كتێبەكـەدا هەنـدێ كێشـەی ورد هـەبوون، لەمەسـەلەی هەڵـەی تایـپ و لێكدانـەوەی بڕێـك لـەدێرە شـیعرییەكانەوە،

تێکـەڵاوی لەپـەراوێـز و سـەرچاوە و ژمـارەی لاپـەڕەکان، هـەوڵمان داوە لەهـەموو دەقـەکان (لاتینی، کرمـانجی، سۆرانی) چارەسـەری بکەین،تـەنها لەمەسـەلەی ناتـەبایی و نـاکۆکی لـە مێژووی ژیان و مردنی بەدرخان پاشدا پێمان چارەسەر نەکرا، بۆیە وەکو خۆیمان هێشتۆتەوە.

ئێمـەش بـە ئیلهـام وەرگـرتن لـە فرەزمـانی کتێبەکـەی مامۆسـتا قـەدری، کتێبەکـەمان کردۆتـە کتێبێکـی فرەزاراوەیـی ئەگـەر نەشـلێین فرەزمـانی، بەمـە سـیفەتێکی هەمـە ڕەنـگ و فێرکاریشـی وەرگرتـووە بـۆ خوێنـەری کـورد لـە بـاکوور و باشوور، لەدوای ئەویش لە سۆران و بادیناندا.

لەڕاسـتیدا ئێمـەش پێیـەوە مانـدوو بـووین، بەتایبـەت لەمەسـەلەی هەڵـەگیری و ڕاسـتکردنەوە نەخاسـمە لەبەشـە کرمانجییەکـەدا. لـەتایپ و نووسـینەوەی بەشـە سـۆرانییەکەدا هـەردوو خـاتوونی بـەڕێز (شـەیدا باسـم و نیگـار ئەحمـەد) هاریکارمـان بوون، لـە دەرهێنـان و نەخشەسـازی بەشـەکان و هەموو کتێبەکەدا (کاک عوسمان پیرداود) بەسنگێکی فراوانـەوە لەگەڵمانا هەڵیکرد، سوپاسگوزاری هـەموو لایـەکین، هیوادارین خوێنەری کوردیش لێمان ڕازی بێت.

د. عوسمان دەشتی

هەولێر/ئەیلوولی ٢٠١٦

Osman.hamad@koyauniversity.org

ناوەڕۆك:

١ کورتەی ژیاننامەی حاجی قادری کۆیی.
١٠١- شوێن و مێژووی لە دایکبوون و دایک و باوکی حاجی.
٢٠١- خوێندنی لەمەدرەسەی ئایینی.
٣٠١- ڕۆیشتنی حاجی بۆ ئەستەمبۆڵ و کۆچی دوایی لەوێ.

٢ چارەنووسی شیعر و دیوانی حاجی.
١٠٢- سووتاندنی دیوانه (٨٠٠)لاپەرەییەکەی حاجی.
٢٠٢- بڵاوکردنـــەوەی شـــیعرەکانی لـــە ڕۆژنامـــە و گۆڤـــارە کوردییەکاندا.
٣٠٢- ســەرلەنوێ کــارکردن لەســەر کۆکردنــەوەی شــیعرەکانی و تێکۆشەرانی ئەو ڕێبازە.

٣- لەلایەنی شێوەوناوەڕۆکەوە شیعروڕامانەکانی حاجی، لەقالبێکی کلاسیکدا گیانێکی تازە.
١٠٣- لەڕووی ڕوخسارەوە.
١٠١٠٣- زمان و زاراوە و کێش.
٢٠١٠٣- شێوەکانی هۆنراوە و سەروا.
١٠٢٠١٠٣- قەسیدە.
٢٠٢٠١٠٣- غەزەل.
٣٠٢٠١٠٣- مەسنەوی.
٤٠٢٠١٠٣- روباعی (چوارین، دوو بەیتی)
٥٠٢٠١٠٣- موفرەد (تاک).
٦٠٢٠١٠٣- هەندێ قسەی نەستەق لە شێوەی پەندی پێشیناندا.

٣-٢٠- له ڕووی ناوەرۆکەوە.
٣-٢٠١- زمانی کوردی.
٣-٢٠٢- لە بارەی یەکێتی و ئازادی و هونەرەوە، هێنانەوەی ئەرمەن و هەندێک لە گەلانی دیکە بەنموونە.
٣-٢٠٣- ترس لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی لەسەرخاکی کوردستان.
٣-٢٠٤- دوو ئامرازی ڕزگاری: قەلەم و شییر/ چەک.
٣-٢٠٥- ژن و پەروەردە.
٣-٢٠٦- شێخانی ساختە کە خەڵکی فریودەدەن و لە پاشکەوتووییدا دەیانهێڵنەوە، بیروباوەڕی ناڕاست لەبواری تەریقەت و تەسەوفدا.

٤- ئەوهۆکارانەی کە لەبواری نیشتمانپەروەری و کوردایەتیدا کاریگەریان بەسەر حاجی قادرەوە هەبووە.
٤-١٠- کاریگەری بنەماڵەی بەدرخانییەکان.
٤-٢٠- کاریگەری ئەستەنبۆل.
٤-٣٠- کاریگەری ئەحمەدی خانی و (مەم و زین)

- سەرچاوەکان.

سەرەتا

ئـەم کـارەی بەردەسـتی ئێـوە لێکۆڵینەوەیەکـە لـە بـارەی حـاجی قـادری کـۆیی، کەلەلایـەن جـەلادەت عـالی بەدرخانـەوە وەکـو خـانیی دووەم ناسـێندراوە، بـانگی ئەحمـەدی خـانیی کرمانجی لەسەدەی حەڤدەهەم ، لە سەدەی نۆزدەهەمدا دەبێتە بـانگی حـاجی قـادری کـۆیی سـۆرانی و لـە کوردسـتاندا سەرلەنوێ زایەڵەی داوەتەوە، لە باکووردا سەبارەت بەخانی بەشی خۆی کارو لێکۆڵینەوە کراوە، بەڵام بەگوێرەی زانینی ئێمە لەبارەی حاجییەوە، بەتایبەتیش لەشێوەی کتێبدا تا ئێستا لێکۆڵینەوەیـەکی سـەربەخۆ ئـەنجام نـەدراوە، هەربۆیـە بەمەبەستی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە، هاوشانی ئەوەش ، ئێمە بەکارێکی پێویست و گونجاومـان زانـی کـەوا ئـەم لێکۆڵینەوەیە بە هەردوو زمانی تورکی و کوردی ئەنجام بدەین.

ئێمە شیعرەکانی حاجیمان کەلە بنەرەتدا سۆرانین، لەبەشە تورکییەکـەدا لەگـەڵ وەرگێـراوی تـورکی هێناوەتـەوە، لەبەشـە کوردییەکەشـدا وەرگێـڕاوە کرمانجییەکـەمان دانـاوە و وەرگێڕانەکانیش ئێمە کردوومانە.

لـەم لێکۆڵینەوەیـەدا بەدیاردەکـەوێت کـەوا حـاجی قـادر خوێنـدنی مەدرەسـەی ئـایینی لـە شـوێنی لـەدایکبوونی خـۆی، پاشان لـە کۆیـە(کۆی سنجەق) و دەوروبـەری درێـژە پێداوە و تاوەکو ئیجازە نامەی وەرگرتووە، هێشتا لەمەدرەسەکان فەقێ بووە کە دەستی بە شیعردانان کردووە.

شیعرەکانی ئەو سەردەمەی لەڕووی شێوە و ناوەڕۆکەوە جیـاوازی لەگـەڵ شـیعری شـاعیرانی پێشـوو و شـاعیرانی

هاوپیشه و هاوسەردەمییەوە نییە، بەڵام دوای ئەوەی لە ساڵی (١٨٦٤/١٢٨١)دا دەچێتـــە ئەســـتەمبۆڵ و لـــەوێ بنەماڵـــەی بەدرخانییەکان دەناسێ، کەوا خۆیان گیانفیدای مافەڕەواکانی کوردکردبوو و دەبێتە مامۆستای منداڵەکانی ئەو بنەماڵەیە و بەو هۆیەوەش دانەیەکی دەستخەتی(مەم و زین)، کەهی باوکی جەلادەت عالی بەدرخان، واتە ئەمین عالی بەدرخان بووە، دەکەوێتە دەست و دەیخوێنێتەوە، لەوکاتەوە تێڕاونینەکانی دەگۆڕێن و ئەم گۆڕانەش لەبیرو ڕامانی تازەی لە شیعرەکانیدا ڕەنگ دەدەنەوە لە چوارچێوەی مافە نەتەوەیی و ڕەواکانی گەلی کورددا، ئەویش وەکو خانی لەسەر پەروەردە بەزمانی زگماک و یەکێتی و بنچینە و ڕێبازەکانی خەبات و تێکۆشان بیروڕاکانی خۆی بۆ خەڵک ڕادەگەیێنێ، ئیدی کۆیی وەکو گیانێکی تازە لە قالبێکی کۆندا هاتۆتە مەیدان، خوێنەران لەم لێکۆڵینەوەیەدا دوو کۆیی جیاواز بەدی دەکەن: یەکێکی کۆن و یەکێکی نوێ.

ئەم باسە لەگەڵ ئەوەی لە وێنەی دلۆپێکە لە ئاستی دەریادا، بۆ ئەوەی کوردانی باکوور ئەم خانیی دووەمە بناسن ئامادەکرواه.

پ.د. قەدری یەلدرم

گولانی ٢٠١٦

١- كورتەی ژیاننامەی حاجی قادری كۆیی:

حاجی قادر لە گوندی (گۆر قەرەج)ی سەر بەشاری كۆیە[٦] هاتۆتە دنیا. لە بارەی مێژووی لە دایكبوونی بیروڕای جیاواز هەیە، بەڵام مێژووی ساڵی (١٢٣١/١٨١٥-١٨١٦)لە هەموویان لەپێشترە[٧]. وەكو لە دێرە شیعرێكی خۆیدا دیاری كردووە، باوكی ناوی (ئەحمەد)و دایكی ناوی (فاتیمە) [٨]یە :

---

[٦] - شەمسەدین سامی كە لەساڵی (١٩٠٤)دا مردووە، لەبەرهەمە ناودارەكەیدا (قاموس الاعلام)،لە مادەی (كویسنجاق)دا لەبارەی ئەم شارەوە لەو سەردەمەدا ئەم زانیارییانەی داوە: ئەم شارە لە سەنجەقی شارەزوورەوە، (٧٠)كم لە باشووری كەركوك و ئەوبەری زێی خواروو هەڵكەوتووە. دانیشتوانەكەی(١٠٠٠٠) كەسە، لەم شارەدا ئەم شوێنەوارانەی لێیە:

١ قەڵات
١ جامع
١٠ مزگەوت
٣ مەدرەسە
٦ خوێندنگەی منداڵان(حوجرە)
٣ تەكیە
٣٤ دوكان
٣ حەمام
١ نانەواخانە
٨ ئاش

دانیشتوانی كۆیە بەگشتی موسولمان و كوردن ، لەگەڵ ناحیەی شەقڵاوەدا (٢٠٥)گوندیان هەیە، نفوسی گشتیان(١٨٠٠٠)ە، (٥٠٠)یان كلدانی نەستوورینە، (٦٠)یان جولەكەیە، ئەوانی تر هەموو كورد و موسولمانن.

[٧] - فندی ، الفكر، ٦٣.

[٨] – میران و شارەزا، دیوان:٩.

باوکم ئەحمەد بوو، ناوی بیرم دێ
خەڵقی لادێ بوو، دایکی من فاتــێ

وەکو زاندراوە ناوی (فاتیمە) لە زمانی کوردیدا وەکو (فاتێ) بچووک دەکرێتەوە. لەناو کوردەواریدا جەژنی قوربان بەناوی جەژنی حاجیان ناودێر دەکرێت.کەوایە نەک لەبەر ئەوەی حاجی زیارەتی حەجی کردووە، بەڵکو لەبەر ئەوەی لە ڕۆژی جەژنی حاجیان هاتۆتە دنیا، خێزانەکەی ناوی حاجیان بەسەردا بڕیوە، وەکو چۆن لەم دێڕەی خوارەوەی پارچە شیعرێکی حاجیدا تێدەگەین کەوا ئەو نەچۆتە حەج[9]:
مەنزلی مەئمەن نەماوە ئێستەکە ئەییامەکە
ڕاحەتی مومکین نییە نەچیە مەدینە یامەکە[10]

لەحەوت ساڵیدا باوکی کۆچی دوایی دەکات، بەو هۆیەوە لەگەڵ دایکی ڕوو دەکەنە کویسنجاق و لەوێ دەگیرسێنەوە.

٢٠١- خوێندنی لە مەدرەسەی ئایینی/

دوای ئەوەی حاجی لەگەڵ دایکیدا لە کۆیە نیشتەجێ دەبن، دایکی لە مەدرەسەی ئایینی سەرەتایی دایدەنێ کەوا (کوتتاب)یشی پێدەگوترێت، لەدوای ئەوەی قورئانی پیرۆز دەخوێنێت، بەمەبەستی درێژەدان بەخوێندنەکەی دەچێتە مزگەوتی موفتی، مزگەوتی حاجی بەکراغا و مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد، بەو هۆیەی باری ئابووری خێزانەکەی باش نەبووە، ئاغا و بەگەکانی کۆیە دەستگیری دەکەن[11].

[9] - میران و شارەزا، دیوان:٢٤٦-٢٧١.
[10] -سەجادی، مێژوو:٣٣٥.
[11] - میران و شارەزا، دیوان:٢٠ ؛ سەجادی، مێژوو:٣٣٧.

لەو ماوەیەدا دایکیشی کۆچ دەکات، لە خزمە نزیکەکانی مەلا عومەری ئۆمەرگۆمبەتی دەیگرێتە خۆی. حاجی قادر لەگەل مەلا عەبدوڵلای جەلیزادەی هاوڕێی بۆ تەواو کردنی خوێندن ڕوو دەکەنە ناوچەی (بالەک) و چەند ساڵ لەلای مەلا محەمەدی بالەکی دەخوێنن، ئەم مامۆستایەی ئەوان لەو سەردەمەدا زانای ناوداری هەرێمی سۆران بووە[١٢]. لە پارچە شیعرێکی حاجیدا کە لەڕێی نامەیەکەوە لە ئەستەمبۆڵەوە بۆ مەلا عەبدوڵلای هاوڕێی لە کۆیە ناردووە، تێدەگەین کەوا ژیانی جحێڵی زۆر بەهەژاری تێپەڕاندووە، لەدێڕێکی ئەو پارچە شیعرەدا دەڵێ:

بەفکرت دێ زەمانێ چووینە بالەک
بەپێ خواسی نەکەوشم بوو نە کالەک

لەدوای ئەوەی حاجی قادر و مەلا عەبدوڵلا ماوەی (٥)ساڵ لە باڵەکایەتی دەمێننەوە، مەلا عەبدوڵلا دەگەڕێتەوە کۆیێ، بەڵام حاجی وەک ئەوەی لەدێڕە شیعرێکدا هاتووە، لەوێنەی عیسای پێغەمبەر نەژنی هەیە و نە منداڵ، نە ماڵی هەیە و نەسامان، دایک و باوکیشی نەماون، کەواتە شتێک کە ئەو بەرە و کۆیێ کێش بکات لە ئارادا نەماوە:

هەرمنم ئێستا وارسی عیسا
بێ ژن و ماڵ و بێ کوڕ و مەئوا

لەبەر ئەوە حاجی ناگەڕێتەوە کۆیی و بەمەبەستی بەرە و پێشبردنی خوێندنەکەی ڕوو دەکاتە کوردستانی ئێران و لەوێ لە مەدرەسەکانی مەهاباد ، سنە و سەردەشت دەخوێنێ.

---

[١٢] – لیژنە، زمان و ئەدەبی کوردی بۆ پۆلی نۆیەمی بنەرەتی:١٩٤-١٩٥.

ئیجازەنامە وەردەگریَ لە دوای ئەوە دەگەڕێتەوە کۆییَ[١٣].

هەروەها ئەو لە کوردستانی عیراق لە هەولێر و سلێمانیشی خوێندووە[١٤].

٣٠١- ڕۆیشتنی بۆ ئەستەمبۆڵ و کۆچکردنی لەویَ/

حاجی قادر لەدوای ئەوەی لە کوردستانی ئێران خوێندنی ئایینی لە ئاستێکی بەرز بە کۆتا دێنیَ و دەگەڕێتەوە بۆ کۆییَ، لەویَ لەڕووی شێخ نەبیدا، کە بەهەزاران موریدی هەبووە، دەوەستیَ و بە بەکارهێنانی ئایین بۆ بەرژەوەندی تایبەتی و فریودانی خەڵکی کورد تاوانباری دەکا و لە شیعرەکانیدا لە دژی دەوەستێتەوە، بەو هۆیەوە شێخ موریدەکانی خۆی لیَ هاندەدا تا ڕووبەڕووی ببنەوە، لەڕۆژانەدا حاجی بەمەبەستی بەشداریکردن لەڕێورەسمی بەخشینی ئیجازە نامەیەک بەسەفەر دەچێتە گوندی هەرتەل، لەڕێگای گەڕانەوەدا موریدەکانی شێخ پەلاماری بۆ دەبەن و دەیانەویَ بیکوژن، بەڵام مەلا و فەقێکانی هاوڕێی کە لەگەڵیدا بوون حاجی لەچنگی موریدەکان ڕزگار دەکەن.

لەدوای ئەم پەلاماردانەوە حاجی تێدەگات کە ناتوانێت لە کۆییَ بمێنێتەوە، بۆیە لەساڵی (١٨٦٤/١٢٨١)دا دەڕوات بۆ ئەستەمبۆڵ و ماوەی(٣٣) ساڵان لەویَ دەمێنێتەوە، تا ئەوەی لە ساڵی (١٨٩٧/١٢٣٢)دا و لە تەمەنی (٨٠) ساڵیدا کۆچی دوایی دەکات[١٥].

---

[١٣] - سەلەفی و دۆسکی، معجم الشعراء الکرد:٢٩٤.
[١٤] - سەلەفی و دۆسکی، معجم الشعراء الکرد:٢٩٤.
[١٥] - فؤاد،کوردستان:١١ ؛ فندی، الفکر:٧١-٧٢.

تـەرمی حـاجی لـە ئەسـتەمـۆڵ و لەبـەری ئوسـکودار، لـە گۆڕسـتانی قـەرەجـە ئەحمـەد بـەخاک دەسـپێردرێت، جـەلادەت عالی بەدرخان لەو بارەیەوە لـە ژمـارە(٣٣)ی گۆڤاری هـاواردا دەڵێـت[١٦]. (حـاجی لـە سـاڵی ١٩١٢ی کۆچیـدا لـە ئەسـتەمبۆڵ بەڕەحمەت چووە، بە عـەقڵی مـن لـە ئەسـکۆدار و لەگۆڕسـتانی ڕەقەجـە- ئەحمـەد شـاردراوەتەوە،ئەمن دەتـوانم بڵـێم حـاجیم بینوە، بەڵام ناتوانم بڵێم دەیناسمەوە، چونکیَ ئەو سـاڵەی کـەوا حـاجی تێیـدا بـە ڕەحمـەت چـووە ئـەمن هێشـتا نەکەوتبوومـە سەرپێیان.)

تێبینـی: لـەو نووسـینەی جـەلادەت بەدرخانـدا دوو کێشـە هەیە، ڕەنگە لەهەڵەی چاپەوە ڕوویان دابێت، یەکـەمیان (سـاڵی ١٩١٢ی کۆچییـــە)، ئـــەوی دیکەیان(گۆڕســـتانی ڕەقەجـــە-ئەحمەد)ە، مرۆڤ دەتوانێت ناوی گۆڕستانەکە وەکو (قەرەجـە-ئەحمەد) و ساڵی (١٩١٢)کەش وەکو (١٢٣٢) ڕاست بکاتەوە.

بە گوێرەی مەسعود محەمەد، حاجی قـادر لـە ئەسـتەمبۆڵ تێکـەڵی بنەماڵـەی بەدرخانییـەکان بـووە و بۆتـە مامۆسـتای منداڵـەکانی ئـەو بنەماڵەیـە[١٧]. فازیـل کـەریم ئەحمـەد (مامۆسـتا جەعفەر) لەبەرهەمە کوردییەکەی خۆیدا لە ژێر ناوی (مێژووی بیـــری کـــوردی) دا لـــە عەبـــدوڵڵا مـــەردۆخ دەگێڕێتـــەوە، لەدیدارێکیدا کە لەگـەڵ کامـەران بەدرخانـدا کردوویـەتی ، لـەو دیدارەدا کامەران پێی گوتـووە کـەوا حـاجی لەمنداڵیدا دەرسـی بەمن گووتوە، بەڵام نووسـەر (مامۆسـتا جەعفـەر) بـە گومانـەوە

[١٦] - بەدخان،هاوار، ساڵی١٩٤١، ژمارە٣٣: ٨١٧.

[١٧] - محەمەد، حاجی قادری کۆیی، ا: ٨٣.

نزیکی ئەو مەسەلەیە دەبێت، بۆیە دەڵێ ئەو کاتەی حاجی قادر کۆچی دوایی کردووە، کامەران دووساڵان بووە[18].

چارەنووسی دیوان و شیعرەکانی/

١٠٢- سووتاندنی دیوانە (٨٠٠) لاپەڕەییەکەی:

حاجی قادر دەیخواست کە دیوانەکەی خۆی لە ئەستەمبۆڵ چاپ بکات،بەڵام بەهۆی باری ئابوورییەوە نەیتوانی خواستەکەی بهێنێتە دی. بۆیە بۆ ئەو مەبەستە دیوانەکەی ڕادەستی میر عەبدولڕەزاق بەدرخان دەکات، بەڵام دوا بەدوای لە سێدارەدانی ئەو میرە، پیاوانی حکومەتی ئیتیحاد و تەرەققی دەست بەسەر هەموو شتەکانی دادەگرن کە دیوانەکەی حاجیش لەناو ئەو شتومەکانەدا بووە[19].

یەکەمین کەس کە بەشێک لە شیعرەکانی حاجی قادری لەوێنەی دیوانچەیەک لە چاپ داوە، (عەبدولرەحمان سەعید)ە. نووسەر لە دەستپێکی ئەو دیوانچەیەدا کە لەساڵی (١٩٢٥)، واتا (٢٨) ساڵ دوای کۆچی دوایی حاجی و لەژێر ناونیشانی (کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی)دا لە چاپ دراوە، بەکورتی دەڵێ: شیعرەکانی حاجی زۆرن، بەڵام بەداخەوە بەهۆی گرفتی ئابوورییەوە چاپ نەکراون و گەلێک لەوانە گوم بوون، حاجی بەشێک لە شیعرەکانی لە ژێر ناونیشانی (غیرەتی میللی) دا کۆکردۆتەوە و بە مەبەستی لە چاپدانی

---

[18] - جەعفەر، مامۆستا(فازیل کەریم ئەحمەد)، تاریخ الفكر الكردی:٤٥٢-٤٥٥.

[19] - سەلەفی و دۆسکی،معجم الشعراء الكرد:٢٩٥.

داویــە بەیــەکێک لــە بنەماڵــەی بــەدرخان کــە عەبــدولڕەزاق بەدرخانـە، بـەڵام عەبدولڕەزاق بـەدرخان لـە ئـەنجامی چـالاکی بــەردەوام لــە پێنـاوی دامەزراندنی کوردسـتانێکی سـەربەخۆ و لەو چوارچێوەیەدا تۆمـەتی خیانـەتی نیشتمانی دەدرێتـە پاڵ و لەلایەن حکوومەتی ئیتیحاد و تەرەققیەوە لە موسل لـە سێدارە دەدرێت، ئەو شیعرە دەستە بژێرانەی حاجیش کە لەلای بوون، لەلایــەن تورکەکانــەوە هــەموو دەســووتێندرێن و کــورد لــەم گەنجینەی زانست و ڕۆشنبیرییە بێبەش دەبێت.[20]

جەلادەت بەدرخان لە ژمارە(٣٣)ی گۆڤـاری (هـاوار) دا لـە ژێر ناونیشـانی (شـاعیرانی کلاسیکمان)، سـەبارەت بـە حـاجی قـادر و دیوانەکـەی دەنووسـێ: حـاجی قـادر خـانیی دووەمـە، ئــەویش لەوێنــەی خــانی بــەدەردی نەتەوەکەیــەوە دەســووتا، شیعرو هۆنراوەکانی بەگشتی لە بارەی گـەل و وڵاتن، هەندێ لەشیعرەکانی لـە سـاڵی (١٩٢٥)دا لـە بەغدا لـە ژێر ناونیشـانی (کۆمەڵـە شـیعری حـاجی قـادری کـۆیی) لـە چـاپ دراون، لـەو نامیلکەیەدا ژیان و بەسـەرهاتی حاجیش باسکراوە، بـەگوێرەی نامیلکەکە حاجی قادری کۆیی کوڕی مـەلا ئەحمـەدە، لەگونـدی گۆڕقەرەج لەدایکبووە و لەهۆزی زەنگەنەیە، بـەو هۆیـەی کـەوا لە منداڵییەوە چۆتە کۆیێ نازناوی (کۆیی) هـەڵگرتووە ، حـاجی لەوێنەی نالی وشێخ ڕەزا چۆتە ئەستەمبۆڵ و تێکەڵاوی کۆڕ و کۆمەڵی ئەدەبی و شاعیرانی ئەستەمبۆڵ بووە، لە شـاعیرەکانی ئەو سەردەمەدا زۆریان زمانی فارسیان لەبەردەستی حاجیدا خوێندووە، حاجی دیوانێکی مەزنی هەیـە یـاخود هـەیبووە، ئـەو

[20] -سەعید، کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی:٤-٦.

دوو نوسخەی لە دیوانەکەی نووسیبوەوە، ئەگەر دانەیەکی لەلایەن تورکەکانەوە سووتێندرابێ، دەشێ دانەکەی تریان ڕۆژێک بێ و بکەوێتە دەستی ئێمە)[21].

٢٠٢- بڵاوکردنەوەی شیعرەکانی لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا/

ئەودەمەی کەوا حاجی لەئەستەمبوڵ دەژیا، چ ڕۆژنامە و گۆڤارێکی کوردی نەبوو تاکو شیعر و هەڵبەستەکانی تیایدا بڵاوبکاتەوە، یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی بەناوی(کوردستان) لە ساڵی (١٨٩٨)دا دەرکەوت. لە ژمارە (٣)ی ئەو ڕۆژنامەیەدا هەم هەواڵی کۆچی دوایی حاجی قادر و هەم شیعرێکی کە لەفۆرمی قەسیدەدایە بڵاوکراوەتەوە. لەو ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییانەی کەلەنێوان ساڵانی (١٨٩٨ تا ١٩٢٥) بەدیارکەوتوون، بەهەمووی (١٩) شیعری حاجی بڵاوکراونەتەوە، ئەو ڕۆژنامە و (ڕ) گۆڤارانەی (گ) کە ئەم شیعرانەی تیایدا بڵاوبوونەتەوە لەم خشتەیەی خوارەوەدا ڕوونکراوەتەوە[22]:

---

[21] -بەدرخان، هاوار، ساڵ١٩٤١،ژمارە٣٣: ٨١٧.

[22] -بالەکی، (باندۆرا هەڵبەستێن حاجی قادرێ کۆیی یێن کو ناڤبەرا (١٨٩٨-١٩٢٥) دە هاتنە وەشاندن ل سەر نووبوونا هەلبەستا کوردی)، وەرگێڕ: مەهدی جافەر زادە، زارما، ساڵ٢٠١٦، ژمارە ٦: ٩-١٠.

نیوەدێری سەرەتای شیعرەکە	ڕۆژنامە/گۆڤار	ساڵ	ژمارە
زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە	کوردستان(ڕ)	١٨٩٨	٣
زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە	ڕۆژی کورد(گ)	١٩١٣	٢
زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە	تێگەیشتنی ڕاستی (ڕ)	١٩١٨	٢٤
تا ڕێک نەکەون قەبیلی ئەکراد	ژیانەوە (ڕ)	١٩٢٥	٤١
سلام الله منی کل یوم	ڕۆژی کورد(گ)	١٩١٣	٢
سلام الله منی کل یوم	تێگەیشتنی ڕاستی(ڕ)	١٩١٨	٣٢/٢٥
ئەگەر کوردێک قسەی بابی نەزانی	ڕۆژی کورد(گ)	١٩١٣	٢
ئەگەر کوردێک قسەی بابی نەزانی	تێگەیشتی ڕاستی(ڕ)	١٩١٨	٢٣
هەرکوردە لەبەینی کوللی میللەت	ڕۆژی کورد(گ)	١٩١٣	٢
هەرکوردە لەبەینی کوللی میللەت	تێگەیشتنی ڕاستی(ڕ)	١٩١٨	٣٣
کوردەکی کۆیی کەوتەوە یادم	ڕۆژی کورد(گ)	١٩١٣	٤
وا دیارە ڕەسم و قانوونێکی دەوران دادەنێ	هەتاوی کورد(گ)	١٩١٣	١
شەهسواری بەلاغەتی کوردان	هەتاوی کورد(گ)	١٩١٣	١
شەهسواری بەلاغەتی کوردان	دیاری کوردستان(گ)	١٩٢٥	٣،٧،٩

خوسرەو و کەیقوباد و ئەسکەندەر	هەتاوی کورد(گ)	١٩١٣	٢
خوسرەو و کەیقوباد و ئەسکەندەر	دیاری کوردستان(گ)	١٩٢٥	١٣،١٤
شێخ بزەینی قسەی وەکو جافە	هەتاوی کورد(گ)	١٩١٣	٢
خۆ دەزانن سولالەیی ئەکراد	هەتاوی کورد(گ)	١٩١٣	٢
یا ئیلاهی بەئایەتی مونزەل	هەتاوی کورد(گ)	١٩١٣	٢
ئودەبا چاکە لێم نەبن دەرهەم	هەتاوی کورد(گ)	١٩١٣	٢
ئودەبا چاکە لێم نەبن دەرهەم	ڕۆژی کورد(گ)	١٩١٣	٢
ئودەبا چاکە لێم نەبن دەرهەم	تێگەیشتنی ڕاستی(گ)	١٩١٨	٢٤
لە ڕۆما کەوتە بەرچاوم	ژین(گ)	١٩١٨	٢
ئەو ڕۆژە بە ئەمری حەیی مەننان	ژین(گ)	١٩١٨	٥
قسەیەکم هەیە دەیکەم مەڵێ....	ژیانەوە(ر)	١٩٢٥	١٩
وتم بەبەختی خەواڵو و بەسە ئەتوبێ خودا	دیاری کوردستان(گ)	١٩٢٥	١،٢
لە گاوان و شوانی کوردەکان یەک	دیاری کوردستان(گ)	١٩٢٥	١١،١٢
ئەی بێ نەزیر و هەمتا هەر تۆی کە بێ قەراری	دیاری کوردستان(گ)	١٩٢٥	١١،١٢

شیعرێکی حاجی قادر کەوا لەفۆرمی قەسیدەدایە لە (٧) دێڕ پێک دێت، لە ژمارە (٣)ی ڕۆژنامەی کوردستانی ساڵی (١٨٩٨)دا لەگەڵ هەواڵی کۆچی دوایی حاجیدا بڵاوبۆتەوە، ڕەسەنی هەواڵەکە بەم جۆرەیە:

مەلایەک لە دەڤەری سۆران هەبوو..ساڵی پێشوو وەفاتی کرد – ڕەحمەتی خودای لێ بێت و خوا لە گوناهەکانی خۆشبێت، ناوی عەبدوڵقادر بوو، ئەو مرۆڤە لە ژیانی خۆیدا زۆر خەباتی کردووە، سەبارەت فێرکردنی زانست و زانیاری و گەلێک شیعر و ئەبیاتی کوردی دەنووسین و بۆ وڵاتی خۆی، سۆران ڕەوانەی دەرکردن. زمانەکەی زمانی سۆرانیانە، بەڵام کورد هەموو ئەو شێوە زمانە نازانن. لە پشتی کتیبی مەم و زیندا بە دەستوخەتی خۆی چەند بەیتێکی نووسیوە، بۆ تەبەڕڕوک من ئەو بەیتانە لەم ڕۆژنامەیەدا دەخەمە ڕوو، ئەگەر بەوردی بخوێندرێتەوە بە ئاسانی لە ماناکانی دەگەین.[٢٣]

ئەم پارچە شیعرە هەمان شیعرە کەوا جەلادەت بەدرخان لە دوای سالانێک، واتە لە ساڵی (١٩٤١) دا لە ژمارە (٣٣)ی گۆڤاری (هاوار)دا بڵاوی کردۆتەوە و ڕوونکردنەوەی لەبارەوە داوە، لەڕوونکردنەوەکانی بەدیار دەکەوێت کە ئەو نوسخەیەی (مەم و زین)کە حاجی قادر هەڵبەستەکەی لەسەر پشتی نووسیوە، هی باوکی جەلادەت بووە، بەڵام جەلادەت لە بارەی ئەو شیعرەوە نووسیویەتی: (ئەو ڕۆکە من شیعرێکی بڵاونەکراوەی حاجی بڵاو دەکەمەوە، کەوا لە سەر دەستنووسەکەی مەم زینی باوکم، حاجی ئەم شیعرەی نووسیوە).

زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە
چراغی نازم و مونشی کوژاوە

[٢٣] – فؤاد، کوردستان، ساڵ ١٨٩٨، ژمارە ٣.

لـــه دەوری ئێمـــه ڕۆمـــان و جەریـــدە
ئەگـــەرچی مەقســـەدە زانینـــی بـــاوە

ئـــەمان قـــەدری بـــزانن ئـــەم کتێبـــە
لـــە دنیـــا ئێســـتەکێ هـــەمتای نـــەماوە

لەئـــەییامی حـــەیاتی شـــێخی خـــانی
لەسەر نوسخەی خـەتی ئـەو نووسـراوە

لەلای ئەربابی خۆی بـۆ قـەدر و قیمـەت
خەزێنـــەی گەوهـــەرە و کیســـەی دراوە

لەمـــەجمووعی دوەل ســـۆران و بۆتـــان
لەســـایەی ئـــەم کتێبـــە ناســـراوە

لە کوردان غەیری حاجی و شێخی خانی
ئەســاســی نەزمی کـــوردی دانەنـــاوە

له ساڵی (١٩١٣) لـه ژمـاره (٢)ی گۆڤاری (ڕۆژی کورد)، لەســاڵی (١٩١٨) لـــە ژمـــارە (٢٤)ی ڕۆژنامـــەی (تێگەیشـــتنی ڕاســـتی) و لـــە ســـاڵی (١٩٢٥) لـــە ژمـــارە (٤١)ی ڕۆژنامـــەی (ژیانـــەوە) دا شـــیعرێکی حـــاجی قـــادر بڵاوبۆتـــەوە شـــیعرەکە لەسەر شێوەی مەسنەوی هۆنراوەتەوە و ئەمە دەقەکەیەتی:

تـــا ڕێـــک نەکـــەون قـــەبیلی ئـــەکراد
هـــــەروا دەبنـــــە خەرابـــــە ئابـــــاد

ئـەنواعی میلـەل لـە گـەروە تـاچووک
خـــەملیوە مـــەمالیکی وەک بـــووک

یەک بەرگن و یەک زوبان و یەک ڕەنـگ
بێ غەیبەت و عەیب و عـار و بـێ دەنـگ

دنیـــا بـــەتڕان دەخـــۆن و دەیـــدەن
هـــەرچۆنی مەرامییانـــە دەیکـــەن

هـەر کـوردن ئەگـەرچی پـاکی مـەردن
پامـــاڵی زەمانـــە میســـلی گـــەردن

هەرمانـــەوە بـــێ نـــەواو و مـــەزلووم
وەک بـــوومی خەرابـــەزار مەشـــئووم

گـەر باعیســی ئـەم دەپرســی کامــە
شـــەرتێکە کـــە بـــۆ هـــەموو تەمامـــە

ئـــەو شـــەرتە بـــە کـــوللی ئیتیفاقـــە
گـەر مەرعـەش و وانـە گـەر عیراقـە

ســەد شـێخ و مـەلا ئـەمیر و خـانی
بـــۆ عیزەتـــی عەیشـــی زینـــدەگانی

لـــەولاوە ئـــەوان بـــەحیلـە ســازی
لـــەم لاوە ئـــەمان بـــە تەقلـە بـــازی

قوڕیـــــان بەهـــــەموو وڵاتـــــەوە دا
تـــا مولـــک و ڕەعییـــە پـــاکی فـــەوتا

یـــەکیان ئـــەمی تـــۆ دەکـــەی نـــەیانکرد
غەمیان نەبوو کورد ئەگەر هەمـــوو مـرد

لەهەمان ژمارە و ساڵی گۆڤاری ڕۆژی کورد و لە ژمارە (٣)ی ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستیدا، شیعرێکی حاجی کەوا لە (٦) دێڕ پێکهاتووە بڵاوکراوەتەوە، ئەم شیعرە کە لە شێوەی قەسیدەدا هۆندراوەتەوە بەم جۆرەیە:

ئەگـــەر کوردێـک قسـەی بـابی نـەزانی
موعەیـــەن داکـــی حیـــزە بـــابی زانـــی

ســـەلاحەددین و نـــورەددینی کـــوردی
عـــەزیزانی جزیـــر و مـــووش و وانـــی

موهەلهەل، ئەردەشێر و دەیسەمی شێر
قوبـــاد و بـــاز و مییـــری ئـــەردەلانی

ئەمانـــە پاکیـــان کـــوردن نیهایـــەت
لەبـەر بێ دەفتـەری و نووسـینە فـانی

کتێـــب و دەفتـــەر و تـــاریخ و کاغـــەز
بـــەکوردی گـــەر بنووســـرایە زوبـــانی

مـــەلاو و شـــێخ و میـــر و پادشـــامان
هەتا مەحشەر دەما ناو و ناونیشـــانـــی

٣٠٢- سەرلەنوێ هەوڵ و خەبات لە پێناوی کۆکردنەوەی شیعر و دیوانی حاجی و ئەو کەسانەی لە پێناوەدا کاریان کردووە/

عەبدوڕەحمان سەعید: لە دوای ئەوەی دیوانەکەی حاجی قادر دەسووتێندرێ و لەبەین دەچێ، نیشتمانپەروەری کورد عەبدوڕەحمان سەعید دەست دەکات بەکۆکردنەوەی ئەو شیعر و هەڵبەستانەی کە لەبەردەستدا ماون، ئەنجا ئەوانەی کەبەدەستیان دەخات لە ساڵی (١٩٢٥)دا لەبەغدا و لە چاپخانەی داروسسەلامدا لە چاپیان دەدات.[٢٤]

وەکو لە پێشەوەدا باسمانکرد عەبدوڕەحمان سەعید یەکەمین کەسە کەوا سەرلەنوێ شیعرەکانی حاجی کۆکردۆتەوە و لە شێوەی دیوانچەیەک بڵاوی کردۆتەوە ئەم نووسەرە لەو کاتەدا لە بەغدا خوێندکاری کۆلیجی قانوون بووە، ئەم دیوانچەیەی حاجی لە ژێر ناونیشانی (کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی)دا بڵاوکردۆتەوە. ئەم کارە بەو هۆیەی لە کاتێکی نزیک و لەدەوری (٢٨) ساڵێک لەدوای کۆچی حاجی قادر ئەنجام دراوە گرنگییەکی تایبەتی هەیە.

مەسعوود محەمەد: سەبارەت بە مەسەلەکەی ئێمەوە، یەک لەتایبەتمەندییەکانی مەسعوود محەمەد ئەوەیە کەوا ئەو لەبنەماڵەی مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادەیە، مەلا عەبدوڵڵا خۆی هاوڕێی ڕۆژانی فەقێیەتی و مەدرەسەی حاجی قادر بووە. لەو سۆنگەیەوە ئەو حاجی قادر لە نزیکەوە دەناسێ، ئەم نووسەرە لە ژێر ناونیشانی (حاجی قادری کۆیی) کارێکی

[٢٤] -سەلەفی و دۆسکی، معجم الشعراء الکرد:٢٩٥.

فراوانی ئەنجام داوە کە لە سێ بەرگ پێک دێت، بەرگی یەکەم دووەم لە بەغدا لە ساڵی (١٩٧٣)دا و بەرگی سێهەمیش هەر لەبەغدا و لە ساڵی (١٩٧٦)دا بڵاوکراوەتەوە.

کورتەی قسەی نووسەر ئەوەیە: کەوا دیوانی حاجی قادری کۆیی بەناتەواوی گەیشتۆتە دەستی ئێمە. حاجی تاوەکو لە کۆیەبووە، واتە بەرلەوەی بچێتە ئەستەمبۆڵ شیعری لەمەڕ نیشتمانپەروەری و کوردایەتییەوە نەنووسیوە. چەند لاوێکی کۆیی لە منیان خواستووە کەوا وتارێک بنووسم و تیایدا بڵێم کە حاجی قادر بەر لەوەی ڕوو بکاتە ئەستەمبۆڵیش شیعری نیشتمانپەروەری نووسیوە، بەڵام من ئەم داخوازیەم قەبوول نەکردووە.[٢٥]

کەریم شارەزا: لە پێشەوەی ئەو نووسەرانەی کەوا لە ساڵی(١٩٧٠)وە تاوەکو ئەمڕۆ لەبارەی حاجی قادرەوە کاریان کردووە، کەریم شارەزا دێت. کاری دوایی کەریم شارەزا کە لەگەڵ سەردار حەمید میراندا ئەنجامیان داوە(دیوانی حاجی قادری کۆیی)یە، ئەم دیوانە لەساڵی (١٩٨٦)دا لە بەغدا لەچاپدراوە. لە ساڵی (١٩٧١)دا و لە ژمارە(٣)ی گۆڤاری (نووسەری کورد)دا ، کە بڵاوکراوەی ئۆرگانیی (یەکێتی نووسەرانی کورد) بووە، وتارێکی شارەزا لە ژێر ناونیشانی (حاجی قادری کۆیی و شیعری شانازی) بڵاوکراوەتەوە. شتێکی غەریب لەو وتارەدا هاتووە کە بەم جۆرەیە: وەختێک شارەزا نموونەی لە شیعرەکانی حاجیدا هێناوەتەوە، لەدێڕیکدا

---

[٢٥] -محەمەد،حاجی قادری کۆیی،اا: ١٧، ١٠٠.

ناوی (خانی) لاداوه و له شوێنه‌كه‌ی ناوی (نالی)داناوه. دێڕه شیعره‌كه وایه[٢٦]:

له‌كوردان غه‌یری حاجی و شێخی نالی
ئه‌ساسی نه‌زمی كوردی دانه‌ناوه

بەڵام لەو شیعرەدا كە لە ڕۆژنامەی(كوردستان)ی ژماره(٣)ی ساڵی (١٨٩٨)دا و له گۆڤاری (هاوار)ی ژماره (٣٣)ی ساڵی (١٩٤١) دا بڵاوكراوه‌ته‌وه ئه‌م دێره به‌م شێوه‌یه‌یه:

له كوردان غه‌یری حاجی و شێخی خانی
ئه‌ساسی نه‌زمی كوردی دانه‌ناوه

وه‌كو له‌پێشه‌وه‌ش گوترا، حاجی قادر ئه‌م شیعره‌ی له‌سه‌ر پشتی ئه‌م نوسخه‌یه‌ی (مه‌م و زین)نووسیوه كه‌وا هی باوكی جه‌لاده‌ت به‌درخان بووه.

نووسه‌ر و لێكۆڵه‌ر ڕه‌شید فندی له به‌رهه‌مێكی عه‌ره‌بی خۆیدا به‌ناوی (الفكر الكامل الكوردی بین خانی و حاجی قادری الكویی)، هه‌ڵوه‌سته‌ی له‌سه‌ر ئه‌م مه‌سه‌له‌یه كردووه و ده‌ڵێ: (من ڕۆژێكیان ڕووبه‌ڕووی شاره‌زا هاتم و لێم پرسی: ئه‌رێ ئه‌و دێڕه‌ی كه تیایدا له شوێنی ناوی خانی ناوی نالی هاتووه له كام سه‌رچاوه‌ت وه‌رگرتووه؟ ئه‌و له وه‌ڵامی مندا گوتی ناوی سه‌رچاوه‌كه‌م نایه‌ته‌وه بیر. به‌ڵام له‌م دیوانه‌دا كه له‌گه‌ڵ سه‌ردار میراندا پێكه‌وه له ساڵی (١٩٨٦)دا بڵاویان كردۆته‌وه. له چاپه‌كه‌دا دێڕه‌كه به شێوه‌یه‌كی ڕاست نووسراوه‌ته‌وه، واته له‌شوێنی (نالی) نووسراوه (خانی). ئه‌م

[٢٦] -نووسه‌ری كورد، ساڵ/١٩٧١، ژماره/٣: ٤٣.

دوو نووسەرەش ڕایان لەسەر ئەوەیە کەوا لە بواری شیعری نیشتمانپەروەریدا، حاجی قادر لە ئەستەمبوڵ و لە ژێر کاریگەری بنەماڵەی بەدرخانییان و مەم و زینی خانیدا دەستی داوەتی و لەو بوارەدا پێشەنگە[٢٧].

بڵاوکراوەی نەفەل: نوسخەیەکی دیجیتالی دیوانی حاجی قادری کۆیی لە ساڵی(٢٠٠٤) دا بە ئەلفوبێی لاتینی لەناو بڵاوکراوەکانی نەفەل دا بەدیارکەتووە، لەبنەرەتدا ئەم نووسخەیە لاتینیزەکردنی ئەو دیوانەیە کە لەلایەن سەردار حەمید میران و کەریم شارەزا لە ساڵی (١٩٨٦) دا لەبەغدا لە چاپدراوە، لەلاپەڕەی دوایی ئەم نوسخەیەدا، کە عارف زێڕەڤان سەرپەرشتی دەکات، وانووسراوە:

- دیوانی حاجی قادری کۆیی(١٨١٥-١٨٩٧)، نەفەل، ستۆکهۆڵم،٢٠٠٤. لەم نوسخەیەدا هیچ سەرەتا و پێشەکی و ئەنجامێک نییە.

٣- لە لایەنی ڕووخسار و ناوەڕۆکەوە شیعر و ڕامانەکانی حاجی: لە قاڵبێکی کلاسیکدا گیانێکی تازە.

لە ڕووی ڕووخسارەوە جیاوازییەک لە نێوان شیعرەکانی حاجی و شاعیرانی پێش خۆیدا نییە. واتە ئەویش لەوێنەی شاعیرانی پێشەخۆی شیعرەکانی لەسەر شێوەی کلاسیک هۆنیوەتەوە.

جیاوازییەکەی ئەو لەلایەنی ناوەڕۆکی شیعری و ڕامان و ڕوانینەکانی ئەودا بەدیار دەکەوێت. لەدوای ئەحمەدی خانی

[٢٧] - فندی، الفكر، ١٧٩-١٨١.

لەو بارەیەوە ئەو وەکو قۆناغی دووەم سەیر دەکرێت، ئەوەی کەوا سەرنجی لێکۆڵەران ڕادەکێشێت ئەوەیە کەوا لە ژێر کاریگەری چاپەمەنی و ڕۆشنبیری تازە کە لەسەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەمدا هاتوونەتە ئارا، لە ئەدەبیاتی کوردیشدا گۆڕانکاریەکە دەستیپێکردووە، لەگەڵ ئەوەی شیعر هێشتا جۆری ئەدەبی سەرەکییە، بەڵام جۆرە نوێکانی لە وێنەی، چیرۆک و شانۆنامەش لە دەبی کوردیدا بەدی دەکرێت. شیعری کوردی وەکو پێشوو لە چوارچێوەی مەسەلەکانی کلاسیکدا سنووردار نییە، ئەگەر لە ڕووی ڕووخساریشەوە هەروەکو خۆی مابێتەوە، ئەوا لە باری ناوەڕۆکەوە گۆڕاوە و پێشەنگی ئەم گۆڕانکاریە لە مەیدانی شیعری کوردیدا حاجی قادری کۆییە. ڕەنگە لە ڕووی شێوەوە جیاوازییەکی ئەوتۆ لەنێوان شیعری حاجی و شاعیرانی پێشووتردا نەبێت، بەڵام مەسەلە ئیدی نەک تەنیا مەسەلەی غەزەل و حۆری و مەی و مەیخانەیە، کۆیی ئیتر کەسایەتییەکی نیشتمانپەروەر و پێشکەوتوو و دەوڵەتخوازە[٢٨].

جەلال تاڵەبانی لەو بەرهەمەی خۆیدا، بە زمانی عەرەبی و بەناونیشانی (كردستان والحركة القومية الكردية/ کوردستان و جولانەوەی نەتەوەیی کورد) دا بەکورتی دەڵێ: حاجی قادر کە لەسەدەی نۆزدەیەمدا ژیاوە یەکێک لە شاعیرە پێشەنگە نەتەوەییەکانی کوردە. حاجی بە دڵێکی پر لە غەم و بە چاوی خۆی بینیویەتی کەوا میرایەتییە کوردییەکان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە یەک لەدوای یەک لەناو دەبرێن، بۆیە لەو چوارچێوەیەدا دێتە مەیدان و بانگەواز لە کوردان دەکات، کەوا

[٢٨] – سەرفراز، کورد کتێب چاپخانە: ٨٣؛ ئالان ، بەندنامە: ٢١٩.

یەکبگرن و ڕووبکەنە زانست و ڕۆشنبیری و لە پێناوی ڕزگارکردنی وڵاتەکەیان تێبکۆشن، بەڵام عوسمانییەکان زۆر لەشیعر و هۆنراوەکانی ئەویان سووتاندووە[٢٩].

١٠٣- لەلایەنی ڕووخسارەوە/

١٠١٠٣- زمان و شێوەزار و کێش:

وەکو چۆن لە ژمارە(٣)ی ڕۆژنامەی(کوردستان) ساڵی (١٨٩٨)دا دیاریکراوە، حاجی قادر شیعرەکانی بە شێوەزاری کوردی سۆرانی هۆنیوەتەوە: (شێوە زمانی حاجی سۆرانییە، لەگەڵ ئەوەی کورد هەموو ئەو شێوە زمانە نازانن).

مارف خەزنەدار سەبارەت بە کێشی شیعرەکانی حاجی قادر دەڵێ: هەموو شیعرەکانی حاجی لەسەر بەحرەکانی کێشی عەرووز هۆندراونەتەوە، کە ئەمانەن:

- هەزەج
- ڕەمەڵ
- موزاریع
- موجتەس
- موتەقاریب
- خەفیف
- سەریع

لەسەر هەریەک لە سێ کێشەکەی دوایی تەنها یەک پارچە شیعری هەیە، لە شیعرەکانی دیکەیدا بە زۆری پەیڕەوی لە کێشەکانی (هەزەج) و (ڕەمەل) کردووە[٣٠]، یادرگار ڕەسوڵ

[٢٩] -طالبانی، كردستان والحركة القومية الكردية: ٥٦- ٥٧.

[٣٠] -خەزنەدار، مێژوو، Iv: ١٣٥.

باڵــەکی بــەگوێرەی کیشــەکان ئــەم نموونانــەی خــوارەوەی هێناوەتەوە[٣١].

١- هەزەجی شەشی ناسالم: ڕێژە %٤٠.

ب	–	–	–	ب	–	–	–	ب	–	–
مه	فا	عیی	لون	مه	فا	عیی	لون	فه	عوو	لون
له	کور	دان	غەی	ری	حا	جی و	شێ	خی	خا	نی
ئه	سا	سی	نەز	می	کور	دی	دا	نه	نا	وه

٢- موزاریعی شەشی ناسالم:ڕێژە %١٥،٨

–	–	ب	ب	–	ب	–	ب	–	–
مەف	عوو	لو	مه	فا	عی	لوو	فه	عوو	لون
هەر	کور	ده	له	بەی	نی	کول	لی	میل	لەت
بێ	بەهـ	ره	له	خوێن	د	ن و	کی	تا	بەت

٣- هەزەجی هەشتی سالم: ڕێژە %٥،٢

ب	–	–	–	ب	–	–	–	ب	–	–	–	ب	–	–	–
مه	فا	عیی	لون	مه	فا	عیی	لون	مه	فا	عیی	لون	مه	فا	عیی	لون
له	ڕۆ	ما	کەو	ته	بەر	چا	وم	که	سێ	کی	ها	یی	م و	حەی	ران
به	هـەی	ئەت	تێ	گه	ییم	کور	دا	به	شێ	وەی	ئەهـ	لی	کور	دس	تان

[٣١] - باڵەکی، سەرچاوەی پێشوو، زارما، ساڵ/ ٢٠١٦.

٤- خەفیفی شەشی : ڕێژە %٣٦،٨

–	ب	–	–	ب	–	ب	–	–	–
فا	عی	لا	تون	مه	فا	عی	لون	فیع	لون
شەهـ	سه	وا	ری	به	لا	غه	تی	کور	دان
یەک	که	تا	زی	فه	سا	حه	تی	با	بان

٥- ڕەمەڵی هەشتی مەحزووف:ڕێژە %٥،٢

–	ب	–	ب	–	ب	–	–	–	ب	–	–	–	ب	–
فا	عی	لا	تو	فا	عی	لا	تون	فا	عی	لا	تون	فا	عی	لون
وا	د	یا	ره	ڕەس	م و	قا	نوو	نێ	کی	دەو	ران	دا	ده	نێ
کور	دی	ئێ	مه	گەر	د	شی	گەر	مێ	ن و	کوێس	تان	دا	ده	نێ

٦- ڕەمەڵی هەشتی مەخبوونی مەحزووف:ڕێژە%٥،٢

–	ب	–	–	ب	ب	–	–	ب	ب	–	–	ب	ب	–
فا	عی	لا	تون	فه	عی	لا	تون	فه	عی	لا	تون	فه	عی	لون
زا	نی	یو	شا	ری	ب و	لۆ	تی	ده	گ	رن	وا	لی	ده	ڵێ
به	ری	دەن	پا	ره	یی	خۆی	دا	یه	چ	عەی	بێ	کی	هه	یه

٧- موزاریعی هەشتی ناسالم: ڕێژە %٥،٢

–	–	ب	–	ب	–	–	–	–	ب	–	ب	–	–
مەف	عوو	لو	فا	عی	لا	تون	مەف	عوو	لو	فا	عی	لا	تون
ئەی	بێ	نه	زی	رو	هەم	تا	هەر	تۆی	که	بێ	قه	را	ری
بێ	دا	رو	بێ	د	یا	ری	بێ	دا	رو	پا	یه	دا	ری

٨- موجتەسی هەشتی ناسالم: ڕێژە %٥،٢

ب	–	ب	–	ب	ب	–	–	ب	–	ب	–	ب	ب	–
مه	فا	عی	لون	فه	عی	لا	تون	مه	فا	عی	لون	فه	عی	لون
و	تم	به	بەخ	تی	خه	وا	لوو	به	سا	ئه	توو	بی	خو	دا
له	خەو	هه	ڵس	ته	زه	ما	نێ	ب	چی	نه	وا	ئه	وو	لا

٣.١.٢: فۆرمی شیعری و سەروا:

بەو شێوەیەی کە لە بەر دەستی ئێمەدایە لە دیوانی شیعرەکانی حاجیدا لەلایەنی فۆڕمی شیعری و سەروادا ئەم جۆرانە بەدیدەکرێن:

- قەسیدە٦
- غەزەل٢٠
- مەسنەوی ١٧
- روباعی١١
- فەرد (تاک بەیت)١٧

٣.١.٢.١–قەسیدە:

واتای فەرهەنگی: قەسدکردنی شتێک.

پێناسەی ئەدەبی: ئەو شیعرەی کەوا مەبەستێکی ئایینی، شانازی، ستایش یان داشۆرینی هەبێت، دووبارە بوونەوەی سەروا بەم جۆرەیە: أ أ، ب أ، ت أ،...

ژمارەی دێڕەکان: لەنێوان ٣٣ بۆ ٩٩ دێڕە. (بەلام قەسیدەی وا هەیە ژمارەی دێڕەکانی لەمە کەمتر یا زیاترە).

نموونە: ئەم نموونەیە لە شێوەی وتووێژێکە لەنێوان حاجی قادر و کوردێکی بابانیدا ڕوویداوە لە ئەستەمبۆڵ، حاجی پیاوێک بە دیدەکات هە لە شێوەیدا تێدەگات کەوا کوردە[٣٢].

---

[٣٢] - ژین، ساڵ ١٩١٨، ژمارە ٢؛ نەفەل، دیوان: ٨٧–٨٨.

لــه ڕۆمــا کەوتــە بــەرچاوم کەســێکی هــایم و حــەیران
بە هەیئەت تێگەییم کوردە بەشێوەی ئــەهلی کوردســتان

کە چوومە خزمەتی پرسیم: برادەر خــەڵکی کــام جێگــەی؟
لە کام لا هاتووی؟گریا ، گوتی: بابان!، گــوتم : بابــان؟

دڵــم داوە گــوتم: باوکــە هــەمووومان بــێ کەســین لێــرە
چ قــەوماوە، گــەلێ حەیفــە، مــەگریێ هــەروەکو بــاران

گوتی: بــۆ غوربــەت و ڕووتــی نییــە، ئــەفغان و هــاوارم
لــە داخــی حــاکمی خۆمــە، لەشــان و شــەوکەتی کــوردان

گــەلێکم بیســتووە پەســتی و بڵنــدی دەوڵــەتان ئــەمما
جیهــان نەیــدیوە پەســتی وا میســالی حــالی کوردســتان

لە وەقتی خۆی هەموو شا بوون، سەراپا بێخەم و شا بوون
لــەجوودا حاتــەمی تــایی، لەشــەڕدا ڕۆســتەمی مەیــدان

لــە پێشــا خــاکی مــە لانــەی پڵنــگ و شــێری ئــازا بــوو
ئەمێستا مار و مێروو، گورگ و ڕێوی لێدەکــەن ســەیران

لە هاڕەی شەشپەڕ و نەڕڕەی سوار و بــەرقی شەشــخانە
لە تەققەی ناڵ و شەققەی سم، لە ڕەققەی تــۆبز و قــەڵغان

دەهاتــە جونبــوش و لــەرزین لــە مــاهی بگــرە تــا مــاهی
لە سەحرا چەندە وەحشی بوون لە ترسان چوونــە ســەر کێوان

سەرا و ئــەیوانیان ئێستا کــەلاوەی کونــدەبوو و جوغــدە
ئەگــەر مەیــدان و دیوانــە ســەراپا بوویتــە جێــی دۆمــان

له پاشی ئەو هەموو گریان و نالەو زارییە پێم گوت: عەزیزم غەم مەخۆ هێندە! لە سایەی ڕەحمەتی رەحمان

ئەمیرێک ماوە پاشایە، گوتی: کێیە؟گوتم: شێرە گوتی:لێرە؟گوتم:لێرە هەتا تاران و هیندستان

بەخۆی شێرە وەکو ناوی، لە شەڕدا دوژمن ئەندازە تەمامان هەر بە ئەو ماوە، جەمیعی خاکی کوردستان

تێبینی: ئەو میرەی کەوا حاجی لەسیاقی گەمە کردن بە وشە و لە بێژەکانی (پاشا) و (شیر) دا ئاماژە بۆ ناوی دەکات و ئەو وەکو دواهیوای کوردستان دەداتە قەڵەم، ئەوەعیزەددین شێری ئامۆزای بەدرخان پاشایە، لەدێری کۆتایشدا واتای (شێر)هەر ئاماژەیە بۆ ناوی ئەو میرە.

۲۰۲۰۱۰۳–غەزەل

واتای فەرهەنگی: قسەکردن لە بارەی ژنانەوە.

پێناسەی ئەدەبی: ئەو شیعرەیە کەوا ناوەڕۆکێکی دڵداری هەیە، دووبارە بوونەوەی سەروا بەم جۆرەیە: أأ، ب أ، ت أ،....

ژمارەی دێرەکان: لەنێوان ٥ بۆ ١٥ دێڕە، (غەزەلی زیاتر لە ١٥ دێریش هەیە).

غەزەل لە دوو ڕووەوە لەگەڵ قەسیدەدا جیاوازە، یەکیان ژمارەی دێرەکانە، ئەوەی دیکە ناوەڕۆکە.

فۆرمی شیعری	ژمارەی دێرەکان	ناوەڕۆک
غەزەل	٥–١٥	زیاتر دڵدارییە
قەسیدە	٣٣–٩٩	ئایینی، شانازی، ستایش، داشۆرین

حاجی زۆرینەی غەزەلەکانی خۆی لە تافی لاوێتی و بەر لەوەی بچێتە ئەستەمبۆڵ و هەندێکیشی لە غەریبی هۆنبیوەتەوە، چەند پارچە کە لەغەزەلەکانی وەرگیراون لێرەدا دێنینەوە[٣٣]:

ئەگەر غەڵەت بڵێم میشکی خەتایە
عەزیزم من ئەمەم عەینی خەتایە

دەڵێن عونناب و شەککەر چاکە بۆ دەرد
گوڵاوی لێوی تۆ بۆ من شیفایە

تەبیبم هاتە بالینم وەهای گوت:
(درێغا دەردی عیشقە بێ دەوایە)

ئەگەر کوفرە بڵێم من موبتەلاتم
وەرە سا بمکوژە بیللا غەزایە
***

لە جینسی ئادەمی وەک تۆ نەزاوە
پەری ڕوویەک لە ئادەم تا بە خاتەم

سەوادی ئەعزەمی قوستەنتینیە
گەلێ بێناوی کردە سەدری ئەعزەم

کوڕانی دوو هەوێن دنیاو و عوقبا
میسالی داکیانن ئەو لەگەڵ ئەم

بەیەک ناچن ڕەقیب و حاجی قادر
خودایا ئەو ڕەزیل کە ئەم موکەڕڕەم

---

[٣٣] - خەزنەدار ، مێژوو، IV : ١٤٤.

٣٠٢٠١٠٣- مەسنەوی:

واتای فەرهەنگی: جووت جووت (جووت سەروا)

پێناسەی ئەدەبی: ئەو شیعرەی کە هەردوو نیوەدێڕی بەیتێکی لەناو خۆیاندا هاوسەروان.

شێوەی سەروا: أأ، ب ب، ت ت،.....

ناوەرۆک: دڵداری، جەنگ، بابەتی مێژوویی، ئایین، ڕەوشت زانست. (١٧) پارچە لە شیعرەکانی حاجی کە لەبەر دەستدان و لە دیوانەکانیدا هاتوون بە شێوەی جووت سەروا هۆندراوەتەوە، لەخوارەوەدا چەند نموونە لەهەندێک لە شیعرە مەسنەوییەکانی حاجی دێنینەوە:

نموونەی(١):

حاجی لەم نموونەیەدا کە لەخوارەوە پێشکەشی دەکەین، لە بەرابەر ژمارەی دانیشتوانی زۆر سەرنج بۆ لای هێزی یەکێتی و هونەر ڕادەکێشێت، شاعیر لەو ڕووەوە بە دیاری دەخات کەوا ژاپۆنییەکان لەگەڵ ئەوەی ژمارەی دانیشتوانیان کەمە، بەڵام لە سایەی پێشکەوتنی هونەری توانیویانە وڵاتی چین کە ژمارەی دانیشتوانیان گەلێک زۆرە داگیر بکەن، بۆیە لەو سۆنگەیەوە شاعیر بانگەوازی بۆ کوردان ئەوەیە کەوا گرینگی بە هونەر بدەن و لەناو خۆیانا ببن بەیەک :

بە قیسسەی موخبیر و موئەڕیخی کۆن
میللەتی چینە چارسەد ملیون

سەر بە سەر دەوڵەتی هەموو ژاپۆن
زۆر بەزەحمەت دەگاتە چل ملیون

ئەهلی ژاپۆن بەفەنن و سەنعـەتی چـاک
سەیری چۆن چینی گرت و کردییە خـاک

ئیتتیحـــادیی بـــە ئیتیفـــاقی ئـــەنام
ســـوپەرە بـــۆ حەوادیســـی ئـــەییام

کـــوردی ئێمـــە نـــەزان و پاشـــکەوتن
پێکـــەوە پـــووش و ئـــاگر و نـــەوتن

بـــێ ئەگـــەر دەســـتی یـــەکتری بگـــرن
وەک سـکەندەر جیهـان هـەموو دەگـرن

نموونەی(٢): تایبەتمەندی هەرە دیاری ئەو دێڕانەی کە لە خـوارەوە هێناومانـە، تێهەڵکێشـی ئیدیـەمی پەنـد ئـامێزە کـە لـە شێوەی پەندی پێشینانداییە .دیاردەکانی وەک تەنبەلی، خەبات و بـەرەنگاری، زانسـت و هونـەر ، پـەتای زیکـر و دوعـای بـێ کردەوە، لـەم دێڕانـەدا لـە شـێوەی ئیدیەمدا شـوێنیان گرتـووە. حـاجی لـەم پارچـە مەسـنەوییەدا هەسـتی خـۆی بـەم شـێوەیە دەردەبڕێت[٣٤]:

تەنبـــەلی کـــاری حیـــز و بـــێ خێـــرە
دەســـتی مانـــدوو لەســـەر زگـــی تێـــرە

ئـــەهلی جەننـــەت نـــە شـــوان و گاوانـــە
ســـاحیبی فـــەنن و عـــیلم و عیرفانـــە

[٣٤] -خەزنەدار، مێژوو،IV: ١٦٨.

فایــدەی گــەر بدایــە زیکــر و دوعــا
دەبــووە قــاروون گــەدایی ســەر ڕێگــا

هەرچی بێ بەهرەیە لە کەسبی کـەمال
دەبتــە دەروێش و مارگــر و حەممـال

نموونـەی (٣): حـاجی لـەم پارچـە مەسـنەویەدا کـەوا ئێمـە چەنـد دێڕێکـی لـێ پێشـکەش دەکـەین، ئـەو کەسـانە هۆشـیار دەکاتەوە کە بە هیوای بەهاناوەهاتنی شێخە ساختە چییەکانن. حاجی سـەرنج بۆ ئـەو خاڵـە ڕادەکێشێ کـەوا گـەلانی ئـەوروپا لەلایێکەوە لە مەیدانی هونەر و داهێناندا گەیشتونەتە ئاستێکی مــوعجیزە ئاســا و بەرهــەمێکی لەوێنــەی تــاوەری ئیفێلیــان داهێنـاوە کـە ڕووە و ئاسـمان سـەرەوهەوراز چووە، لـەلاییێکی دیکەشـەوە لـە ژێـر زەوی تونێـل و میترۆیـان دروسـتکردووە، کـەچی شـێخ هێشـتا بـە نوشـتە و نیـازەوە سـەرقاڵن و خـەڵکی بـەرە و تەنبـەڵی دەئاژوون. بۆیـە حـاجی لـەم ڕووەوە میللـەت هۆشیار دەکاتەوە و دەڵێ[٣٥]:

دەخیلــی شــێخ و مــێخ مــەبن ئەبــەدا
هــیچ کەســێ ڕزقــی هــیچ کەســێ نــادا

ئــەی خــەریکی ڕمــووز و نــاز و نیــاز
ئــەوروپا فــەننی گەیوەتــە ئیعجــاز

قولــــەی ئیفـــەلی لــــە ئەفلاکـــە
عەکسی ئەو گەردشی لە ژێــر خاکـــە

---

[٣٥] - خەزنەدار، مێژوو،IV: ١٦٨.

تێبینـــی: حـاجی لـه دێـڕی دواییـدا هونـەرێکی ئـەدەبی بـەکارهێناوە، ئەویش(دژیەک/تـەزاد)ە. ئـەم هونـەرە لـە نێـوان چەمکەکانی (لە ئەفلاکە- بەرە و ئاسمان هەڵچووە) لەگەڵ (لە ژێر خاکە - ڕووە و زەوی ڕۆچووە) پێکهاتووە.

٤٠٢٠١٠٣/ روباعی (چوارین، دووبەیتی):

واتای فەرهەنگی: چوارینە

پێناسەی وێژەیی: یەک بەند کە لە چوار نیوە دێر پێک دێت.

ناوەڕۆک: فەلسەفی، تەسسەوف، پەند.......

جۆر و سەروا:

١-چوارینی موسەڕەع، (أأأأ)

٢-چوارینی ناموسەرەع، (أب أب یان أأب أ)

ئـەو چوارینـەی حـاجی کـە بەنموونـە هێناومانەتـەوە چوارینێکی ناموسەرەعە[٣٦]:

یـــــارەببی تــــۆ عەزیموششــــــانی
هـەرچی کـەبووە و دەبـێ و دەیـێ دەیزانـی
من بێ خەبەرم لە ئەووەل و ئاخیری خـۆم
حـالیم بکـە لـەم بەینـە، چییـە ئینسـانی؟

٥٠٢٠١٠٣/ فەرد (تاک بەیت):

ئـەو تـاک بەیتانەی لـە دیوانی حاجیدا بەدیدەکرێن، یا لـە ڕاسـتیدا وەکـو تاکـە بـەیت گـوتراون، یـا ئـەوەتا لـە پارچـە

[٣٦] -نەفەل، دیوان: ١٥٩.

شیعرێکدا تەنها ئەو تاکەی بە دەست ئێمە گەیشتووە.ئەم تاکە بەیتەی حاجی هی ڕۆژگاری خوێندییەتی لەمەدرەسەی ئاییني. لــە کاتێکــدا بــە ڕێگایــەوەن بــەم شــێوەیە ڕوو دەکاتــە مــەلا عەبدوڵڵای جەلیزادە، سەروای دێڕەکە (أأ)یە[٣٧]:

تۆ خۆش دەبەزی ئەسپی بەزینت پێیە
من ناگەمە تۆ ئەســپی بەزینــم پێ یە

٦.٢.١.٣: ئەو ئیدیەمانەی کە لەوێنەی پەندی پێشینان دان:

حاجی قادر لە شیعرەکانیدا و لە سیاقی هەندێ بابەتدا، هەندێک ئیدیەمی پەند ئامێزی تێهەڵکێش کردووە کە لە وێنەی پەندی پێشینان دایە، هەندێک لەم ئیدیەمانە لەو شیعرانەدان کە ئێمە لەو بەرهەمەی مارف خەزنەدار بەناوی (مێژووی ئەدەبی کوردی)یە وەرمان گرتوون[٣٨]:

بەقســەی ســادە برســی تێــر نــابێ
ئاســنی ســارد بــە فــوو گــەرم نــابێ
بــە تــڕان حــەمام گــەرم نــابێ
***
شــێری دڕنــدە وەک لــە بێشــە نــەما
گورگ و مام ڕێوی دێنە ڕەقس و ســەما
***
تەنبــەلی کــاری حیــز و بــێ خێــرە
دەســتی مانــدوو لەســە ر زگــی تێــرە
***

---

[٣٧] -میران و شارەزا، دیوان: ٢٧١.
[٣٨] -خەزنەدار، مێژوو،٧/، ١٦٩-١٨٧.

ئـەهلی جەننـەت نـە شـوان و گاوانـە
سـاحیبی فـەنن و عـیلم و عیرفانـە
***
فایـدەی گـەر بدایـە زیکـر و دوعـا
دەبـووە قـاروون گـەدایی سـەر ڕێگـا
***
هەرچی بێ بەهرەیە لـە کەسبی کـەمال
دەبێتە دەروێش و مارگـر و حەممـال

٢٠٣/لە ڕووی ناوەڕۆکەوە:

١٠٢٠٣: زمانی کوردی:

یەکێک لەو شتانەی کەوا حاجی بە دەستیەوە دەناڵێنێ ئەوەیە کەوا کورد خاوەندارییەتی لە زمانی زگماکی خۆیان ناکەن یان گرینگی بە زمانی زگماکی خۆیان نادەن. زمانەکەیان بەکەم دەبینن و ڕوو دەکەنە زمانی فارسی، لەم بوارەدا لە شـیعرێکی مەسـنەوی هەسـتی خـۆی لـەم چەنـد دێـرەدا دەردەبڕێت:

کـوردی ئـاخر چییـە عـەیبی
هـەر کـەلامی حەقـە نییـە عـەیبی

یا لەگەل فارسی چ فەرقی هەیـە؟
بۆ چی ئەو ڕاسـتە ئەم کێمییـە

با وجوودی ئەگەر بکەی دیققـەت
تێدەگەی کام لە کامەیە سیرقەت

چونکە ئێمە قەدیمترین لەوان
بە تەواریخی جوملەیی ئەدیان

هات و کوردێک زمانی زگماکی خۆی نەزانێت، بەتوندی دەکەوێتە بەر ڕەخنەی حاجی و تەنانەت دایک و باوکیشی بە زیناکار تاوانبار دەکات، لەم بوارەدا شاعیر دەڵێ[٣٩]:

ئەگەر کوردێک قسەی بابی نەزانی
موعەییەن داکی حیزە ، بابی زانی

حاجی قادر لە پارچە شیعرێکی (موناجات)ی خۆیدا کە (٩) دێرە، لەدوای ستایشی خودا و دەربڕینی هەستی خۆی سەبارەت بەبوون و تاک و تەنهایی ئەو. لەدێری کۆتاییدا سەبارەت بە هۆکاری ئەوەی کە ئەو وەسف و پیاهەڵدانەی بە کوردی کردووە دەڵێ:

مەعلوومە بۆچی حاجی، مەدحت دەکا بەکوردی
تاکەس نەڵێ بەکوردی، نەکراوە مەدحی باری

٢٠٢٠٣: لە بارەی مەسەلەکانی یەکێتی و ئازادی و هونەر و نیشاندانی ئەرمەن و هەندێک گەلانی دیکە وەک نموونە:

لەم دێڕانەی خوارەوەدا حاجی ئەوە ڕووندەکاتەوە ، کە بەو هۆیەی کوردان نەیانتوانیوە یەکێتییەک پێک بهێنن بۆیە کەوتونەتە ژێر فەرمانی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی. لە سۆنگەی ئەوەش کە ئەم یەکبوونە دروست نەبووە سەرنج بۆ ئەوە ڕادەکێشێت کە کورد وەکو گای

[٣٩] – سەجادی، مێژوو: ٣٤٩.

نێوچاوان بەش لە نێوان کڵاو سۆر و (دەوڵەتی سەفەوی) و کڵاو ڕەشان (دەوڵەتی عوسمانی) بە پەرێشانی ماونەتەوە[٤٠]:

مونقـــادی عەجـــەم، موتیعی ڕۆمن
مەحکـــوومی خـــەڕات و حیز و دۆمن

لە مابەینی کڵا و سوور و کڵاو ڕەش
پەرێشان و دیارن میسلی گای بەش

حاجی لە شیعرەکانیدا کاتێک پێ لەسەر گرینگی یەکێتی کوردان دادەگرێت و دەوەستێت، ئاماژە بۆ ئەو گەلانە دەکات کە لەو بواردا بوونەتە نموونە، لەسەرووشیانەوە ئەرمەن دێت. لەدێڕێکدا بەمجۆرە ئاماژە بۆ ئەو خاڵە دەکات[٤١]:

هەم حەققیانە ئەرمەن غیرەتکـــەشـــی یەکتـــــرن
وەک ئێمە نین لەگەڵ یەک دەعوا بکەن بە شییران

بەلای حاجییەوە مرۆڤ بۆ ئەوەی ببێتە خاوەنی بنەوان و دەوڵەت، هۆکاری بڕیاردەر نەوەکو نفووسی زۆرە، بەڵکو هێزی یەکێتی و هونەرە، بۆیە لەپارچە شیعرێکدا لە نیوە دێڕێکی واتادار دا ڕوو لە کورد دەکات و دەڵێ: (وەرە فێری هونەر بە!). وەک چۆن لەم دێڕانەی خوارەوەدا وا سەرنج بۆلای گەلی ژاپۆن ڕادەکێشێت کە لە سەردەمێکدا (٤٠)ملیۆن بوون کەچی لە سایەی هێزی هونەری خۆیان توانیویانە گەلی چین کەوا (٤٠٠) ملیون بوون تێکبشکێنن[٤٢]:

---

[٤٠] -میران و شارەزا، دیوان: ١٩٦.
[٤١] -سەرچاوەی پێشوو: ٨٨.
[٤٢] -مەلا عەبدولکەریم، حاجی قادری کۆیی...: ١١٩.

بـه قیاسی مـوخبیر و موئـەڕیخی کۆن
میللـــەتی چینـــە چارســـەد ملیـــون

سەربەســەر دەوڵــەتی هــەموو ژاپــۆن
زۆر بــە زەحمــەت دەگاتــە چــل ملیــون

ئەهلی ژاپۆن بەفـەنن و سنعەتی چـاک
سەیری چۆن چینی گرت و کردییە خاک

بەلای حاجییەوە پێوەری دادوەری لـە بەهەشـتدا هونـەر و زانسـتە، چـونکی خـاوەنی هونــەر و زانسـت ، بــە هونــەر و زانسـتی خۆیـان خزمـەت بـە مرۆڤـەکان دەکـەن و سـوودیان پێدەبەخشـن بۆیـە زیـاتر شایسـتەی بەهەشـتن، هــەر لەبـەر ئەوەشـە بـەلای حاجییـەوە ئـەو کەسـانەی ژیـانێکی زاهیدانـەی بـەتاڵ لـە وێنـەی ژیـانی شـوان و گاوانـان بەسـەر دەبـەن چ سـوودێک بـە کۆمـەڵگا ناگەیـەنن، زیـاتر ئەوانـە بەهەشـتین کـە بەهونەر و زانستی خۆیان خزمەتی کومەڵ دەکەن.

ئـــەهلی جەننـــەت نەشـــوان و گاوانـــە
ســـاحیبی فـــەنن و عـــیلم و عیرفانـــە

دیسان حاجی سەرنج بۆ سەر ئەو خاڵە ڕادەکێشێت کەوا گەلانی بولغار و سرب و یۆنان ئەرمەن و قەرەتاغ، کە لـە ژێر رکێفی عوسمانییەکاندا دەژیان نفووسـی هـەر پێنجیـان پێکـەوە بەقـەدەر بابانـەکان بەتـەنیا نابێت، کـەچی لەسـایەی یەکڕیزیـدا هـەر یـەکێکیان لـە تێکۆشـانی خۆیـدا سـەرکەوتووە، دەوڵـەتی خۆیان دامەزراندووە و بوونەتە خاوەنی سوپا[٤٣]:

[٤٣] - مەلا عەبدولکەریم، حاجی قادری کۆیی...: ١١٩؛ نەفەل، دیوان: ٨٥.

بولگار و سرب و یۆنـان، هـەم ئەرمـەن و قـەرەتاغ
هــەرپێنجیان بەتەعــداد، نــابن بەقـــەددی بابـــان

هــەر یەکــە موســتەقیللن، کولــــەکی دەولّــەتێکن
ساحیبی جەیش و ڕایات، ئەڕکانی حەرب و مەیدان

۳۰۲۰۳: تــرس لەدامەزرانــدنی ئەرمەنســتان لــە ســەر خاکی کوردستان:

بــەگوێرەی هەنــدێک لێکۆڵــەر ، لەســەرەتای ســەدەی بیستەمدا ڕێکخراوەکانی ئەرمـەنی لەوێنـەی تاشناک و هنچاک لەهەولی ئەوەدابوون دەوڵـەتێکی سـەربەخۆ بۆ گـەلی ئەرمـەن دابمـــەزرێنن و لـــە نەخشـــەکەیاندا هەنـــدێک ناوچـــەی کوردستانیشی گرتبوە خۆی. لەم ڕووەوە وڵاتـانی ڕۆژئاوا بۆ ئـەوەی کـورد چیتـر هامشـۆی ئـەو کوێسـتانانە نەکـەن کـە دەکەونــە نــاو نەخشــەکەوە هۆشــداریان دەدایــە دەولّــەتی عوســمانی. لــەلایێکی دیکــەوە لــەناو خەڵکــدا دەنگۆیــەک بڵاوببوویەوە کـەوا لـە ئالاکانی حەمیدیە بـەولاوە نابێت کـەس چەک هەڵبگرێت و ئەو چەکانەش کەهەن پێویستە کۆبکرێنەوە.

ئەو مەسـەلانەی بەو شێوەیە لە ئارادابوون، وەکو زۆر لـە خەلکانی دیکە بیری حاجیشیان ئاڵۆزکاندبوو، کە ئەگەر بێت و دەوڵـــەتی ئەرمەنســـتان دابمـــەزرێت ئـــەوا زۆر ناوچـــەی کوردستانیش دەگرێتەوە، ئەم ترسە بۆتە مایەی ئەوەی حاجی ئەم شیعرەی خوارەوە بڵێت، ئەم هۆنراوەیە لـەو ڕۆژەوە تـاکو ئێسـتا لـەنێوان ڕۆشنبیر و نووسـەراندا بۆتـە مایـەی مشتومڕ بەشـێکیان ئـەم هۆنراوەیـە وەکـو بانگـەوازێک بـۆ هەڵوێسـت

وەرگرتن لە دژی ماف و ئازادییەکانی گەلی ئەرمەن لێکدەدەنەوە، هەندێکیش وای بۆ دەچن کەوا ڕووسیا و بەریتانیا و وڵاتانی ئیمپریالیست هەر لەبنەڕەتدا ویستویانە کەوا بەشێک لە ناوچەکانی کوردستان، بخەنە ناو سنوورەکانی ئەم دەوڵەتەی ئەرمەنستان کە خەریکبوون دایبمەزرێنن و لەکوردستانی دابڕن، حاجی درکی بەم مەسەلەیە کردووە و لەدژی وەستاوەتەوە ئەمەش هەڵوێستێکی ڕاست بووە[٤٤].

کەمال مەزهەر ئەحمەد لەم بارەوە دەڵێ:

ڕۆشنبیر و سیاسەتمەدارانی ئەرمەن بەر لەدامەزراندنی هەردوو پارتەکەی هیچاک و تاشناک و لەدوای دامەزرانی ئەم پارتانەوە، ئامانجیان ئەوە بووە کەوا (ئەرمەنستانی مەزن)، یان (ئۆتۆنۆم) و (سەربەخۆ) دابمەزرێنن و هەموو ئەو ناوچانەی کە لەکۆندا زۆرینەی دانیشتوانەکەیان ئەرمەن بوون، یان ئەو هەرێمانەی کەپێشتر هی ئەرمەنیان بووە بەڵام ئێستا گەلانی دیکەی تیادا دەژین ڕزگار بکەن.

بۆ نموونە بەلای ئەوانەوە دیاربەکر و ناوچەکانی دەوروبەری بەشێک بووە لە ئەرمینیا، بێگومان ئەمە مەترسی خستبووە دڵی کوردانەوە، لەم ڕووەوە هەرچۆنێک بێت دەوڵەتە زلهێزەکان لە هەوڵی ئەوەدا بوون کەوا ئەرمەنییەکان لە ژێر دەسەڵاتداری عوسمانییەکان ڕزگار بکەن، ئەم

[٤٤] – خەزنەدار، مێژوو، IV، ١٦٤-١٦٥؛ ئاسۆ زاگرۆسی
over–blog.com/article/30477328
– کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، بەغدا، ١٩٧٥: ١٢٤-١٢٥.
– نەفەل، دیوان: ٨٣.

نزیکبوونەوەی وڵاتانی ئەورووپایی لە مەسەلەی ئەرمەن چاوی کوردانی ترساندبوو، ئەم پڕۆژەیە کە لە خزمەت بەرژەوەندی ئەم وڵاتانەدا بوو، نەک هەر لەلای دەوڵەتی عوسمانی، بەڵکو لەناو گەلی کوردیشدا ببووە مایەی دڵەڕاوکێیەکی گەورە و وا باو بوو کەوا دەوڵەتانی وەکو ڕووسیا و بەریتانیا و فرەنسا پێکەوە دەیانەوێ دەوڵەتێک بۆ ئەرمەن دابمەزرێنن و گەلی کوردیش بخەنە ژێر حوکمڕانی ئەو دەوڵەتەوە. هەروەها دەگوترا کەوا ئەو دەوڵەتانە لە پێناوی بەرژەوەندی ئەرمەنەکان فشاریان بۆ دەوڵەتی عوسمانی دەهێنا کەوا کۆمەڵێک سیاسەت و ڕێوشوێن بگرێتە بەر، وەک ئەوەی دەگوترا کە هۆزە کوردەکان بۆ ئەوەی بتوانن چەک هەڵبگرن پێویستە مۆڵەت لە یەکەکانی سوارەی حەمیدی وەربگرن، هەروەها هامشۆکردنیان بۆ هەندێک لەکوێستانەکان لێ قەدەغە کرابوو، ئەم جۆرە قسەوقسەلۆکە لەماوەیەکی کورتدا لەناو کوردان پەرەی سەندبوو و مەترسی بۆیان دروست کردبوو، ڕۆشنبیرانی کورد لە بچووککردنەوەی خاکی نیشتمانەکەیان دەترسان، وەرزێری کورد لەوە دەترسا زەوی و زارەکانیان لەدەست بدەن، ئاغا و دەرەبەگیش لە لەدەستچوونی دەسەڵاتی خۆیان دەترسان، ئەم هەلومەرجە کارێکی ئەوتۆی کردۆتە سەر حاجی قادر، وەکو ڕۆشنبیر و مرۆڤێکی پێشەنگی کورد تاوەکو بڵێ[٤٥]:

خاکی جزیر و بۆتان، یانی وڵاتی کوردان
سەد حەیف و سەد مەخابن دەیکەن بە ئەرمەنستان

---

[٤٥] -ئەحمەد،کورتلەر ڤە ئەرمەن سوێکرمە، بەرهەم: ١٨-٢٠.

هیچ خەریتەک نەماوە سەد جار قەسەم بە قورعـان
پەیـدا بـێ ئەرمەنسـتان نـامێنێ یـەک لـە کـوردان

وارێگــەتان دەبەســترێ عێلاتــی جــاف و بلبــاس
گەر مردوون لـە گەرمان مەمنووعـە بچنـە کوێسـتان

٤٠٢٠٣/دوو ئامرازی ڕزگاری : قەڵەم و شییر/ چەک:

کاتێک لە مێژووی جیهان ڕادەمێنین، دەبینین کەوا گەلانی ژێردەست لە پێناوی بەدەستهێنان و پاراستنی مافە ڕەواکانیان بایــەخ بــەدوو شــت دەدەن، یەکــەمیان ڕەمــزی خوێنــدن و پەروەردەیە، واتە قەڵەم، ئەوەکەی تریشیان رەمزی جەنگ و بەرگرییە، کەوا شییر یاخود چەکە. دیارە پەنابردن بۆ چەک بژاردەیـەکی خواسـتراو نییـە، بـەڵام لەهەلومـەرجی ناچاریـدا پێویستە ئەم ڕێبازەش بگیرێتە بەر. حاجی قادر لـەم بوارەدا گوتویەتی[٤٦]:

بەشــییر و خامــە دەوڵــەت پایــەدارە
ئــەمن خامــەم هەیــە شــییر نادیــارە

شییر و قەڵەم شەریکن لەم عەسرەدا درێغا
شییرم قەڵەم تراشـە و کالانییـە قەڵەمدان

***

ئەسبابی شەڕ پەیاکـەن
تۆپ و تفەنگ و هاوەن

---

[٤٦] -محەمەد، حاجی قادری کۆیی، III، ٢٦١؛ نەفەل ، دیوان: ٨٥-١٥٠.

٥.٢.٣/ ژنان و پەروەردە:

بە پێی هەندێک لەسەر چاوەکانی مێژووی ئیسلامی لە سەردەمی کۆندا، ژنانی کورد لە مەدرەسە ئایینییەکاندا ڕۆڵی مامۆستایەتیان هەبووە و خوێندکارەکانیان لە ڕەگەزی پیاو بوون. هەم دەرس و هەم ئیجازەنامەیان پێداون. وەلێ بەداخەوە لەگەڵ تێپەڕبوونی ڕۆژگار دەبینین کەوا کۆمەڵی کوردەواری لە دانانەبەر خوێندنی کچان دوور کەوتوونەتەوە و لەپەروەردەدا بێبەشیان کردوون. حاجی قادر لەسەردەمی خۆیدا لەدژی ئەو بیرۆکەیەی کەوا لە بواری پەروەردە دا جیاوازی دەخاتە نێوان کوران و کچان، وەستاوەتەوە و لە ڕێگەی شیعرەکانییەوە لەو بوارەدا داکۆکی کردووە و نموونەشی لە ئایەت و حەدیس هێناوەتەوە. وەکو چۆن کاتێک حاجی دەبینێ کە هەندێک لەمەلاکان ئامۆژگاری خەڵکی دەکەن(کەوا کچانیان نەنێرنە بەر خوێندن!) بۆیە لەم بوارەدا حاجی حەدیسی پێغەمبەری بەڕێز دێنێتەوە و، ئەو مەلایانەش کە ئەم جۆرە فەرمانە دەردەکەن بە بێدینی و لادان لە ڕێبازی ڕاستەقینەی ئایین تاوانبار دەکات، بۆیە لەم ڕووەوە دەڵێ[٤٧]:

بۆچی فەرموویەتی نەبییی ئەمین
(اطلبو العلم ولو بالصين)

نێر و مێ لەم حەدیسە فەرقی نییە
گەر مەلا نەهی فەرموو دینی نییە

---

[٤٧] -میران و شارەزا، دیوان: ١٨٦-١٨٧.

٦٠٢٠٣/ شێخانی ساختە کەوا خەڵکی لەخشتە دەبەن و لەدواکەووتوییدا دەیانهێڵنەوە، بیر و بۆچوونی ناڕاست لەبواری تەریقەت و تەسەوفدا:

پێویستە ئێمە ئەو شێخانەی کەوا بەدرێژایی مێژوو بەدیارکەوتوون بکەین بەدوو بەش، بەشێکیان ئیسلامی ڕاستەقینەیان بۆ خەڵک شیکردۆتەوە و لەپێناوی ئاشتی کۆمەلایەتیدا تێکۆشاون لەم ڕووەوە بوون بەرابەر و لە ڕیزی زۆرلێکراواندا شوێنیان گرتووە، بەڵام بەشێکی دیکەیان دینیان بۆ بەرژەوەندی شەخسی و تایبەتی خۆیان بەکارهێناوە، حاجی لەڕووبەڕووی ئەم جۆرە شێخانە وەستاوەتەوە و ڕەخنە لەو کوردانەش دەگرێت کەوا شوێنیان دەکەون. بڕیاریش هەر ئەوەیە کە تامردن لەڕێگەی هۆشیارکردنەوەیاندا کۆڵ نەدات، بۆیە دەڵێ[٤٨]:

کێ دەڵێ کوردەکان بێ ئیدراکن
بەسە ئەم قسە گوێ لەمن ناکەن

لە قسەی ساغی من خەلەل دەگرن
واهیمەی شێخەکان لەدڵ دەگرن

عیشقبازی و هەوایی دەروێشی
میللەتی خستە فەقر و بێ ئیشی

بەقسەی چاک دەستیان دەگرم
تەرکی ناکەم بەلۆمە تا دەمرم

****

[٤٨] – خەزنەدار،١٧، ٧٠.

شکلی تەکیە و خانەقاهی شێخەکان
واقیعەن ڕەنگینە ئەمما بۆ ڕیان

لەم هەموو شێخ و موریدانەی ڕیا
فەردەکی ناچێتە مزگەوتی خودا

مەسجید و میحراب و مینبەر بێکەسە
هەر مەپرسە حاڵی چۆنە مەدرەسە
****

دەخیلی شێخ و مێخ مەبن ئەبەدا
هیچ کەسێ ڕزقی هیچ کەسێ نادا

ئەی خەریکی ڕمووز و ناز و نیاز
ئەوروپا فەننی گەیوەتە ئیعجاز
****

بەڵێ شێخ قوتبە ئەمما قوتبی ئاشە
بەنان و نیعمەتی خەڵکە گەڕانی

کەنەفعێکی نەبێ بۆ دین و دەوڵەت
بەمن چی نەقشبەندی یانە مانی

٤- ئەو هۆکارانەی کە لە بواری نیشتمانپەروەری و کوردایەتیدا کاریگەریان بە سەر حاجی قادرەوە هەبووە:

لێکۆڵەران هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدابوون کەوا ئەو هۆکارە سەرەکیانە دەست نیشان بکەن کە بوونەتە هەوێنی هەڵوەستەکردنی حاجی لەسەر مەسەلە نەتەوەییەکانی کورد.

لــه شــیعر و هەڵبەســتەکانیدا بــەلای گــەلێک لــە تــوێژەران، بـارودۆخی ئـەو کاتـەی ئەسـتەمبۆڵ، مانـەوەی حـاجی لەتـەک بنەماڵەی بەدرخانییەکان کە بەشێوەیەکی تایبـەتی بـە ناسـنامە نیشــتمانپەروەرییەکەیانەوە ناوبانگیــان دەرکــردووە، ئــەنجا خوێندنەوەی وردی دەستخەتێکی (مەم و زین) کە لە ئارشیفی ئـەو بنەماڵەیـەدا هـەبووە و لـەو ڕێگەیەشـەوە ئاشـنایی لەگـەڵ ئەحمــەدی خــانی، ئەمانــە کاریگــەریان لــە ســەر گەڵاڵــەبوونی بیرکردنەوەی حاجیدا هەبووە. وا هەیە ئەم توێژەرانە بەگشتی لەسەر هۆکارەکان دواون و جاری واش هەیە هـەر هۆکارێک بەتەنیا تیشکی خراوەتە سەر بۆ نموونە:

خوالێخۆشــبوو گیــوی موکریــانی لــەکاتی ئامــادەکردنی دیـوانی حـاجی کـە لـە سـاڵی (١٩٦٩)دا لـە هــەولێر لـە ژێـر ناونیشـانی (دیوانی حاجی قادري کۆیی) چاپ و بڵاوبۆتـەوە، سەرەتایەکی بەناوی (دەستپێک) و پاشکۆیەکی بەناوی(ئەنجام) لــە بــارەی شــیعر و شــاعیری حــاجی قــادر نووســیوە چەنــد زانیاری گرینگی تیادا هێناوەتەوە، لەو (دەستپێک)ە دا بەکورتی دەڵێ: ئـەم دیوانـە بیروباوەڕە بـەرزەکانی حـاجی وەکو ئاوێنـە دەخاتە ڕوو، تیایدا حاجی وەکو قوتابییەکی ژیری مـەم و زیـن بەدیار دەکەوێت لەم لایەنەوە حاجی لەوێنـەی خـانیی دووەمـە، واتا خانیی سەردەمی خۆیەتی لەگەڵ زیرەکی لە ڕادەبـەدەری و غیرەت و جوامێریشـی بـەڵام تـاوەکو نەچۆتـە ئەسـتەمبۆڵ و نەبۆتە مامۆستای منداڵەکانی بەدرخان پاشـا و کتێبەکـەی مـەم و زینـــی لای ئـــەوانی نەخوێندۆتـــەوە، چ لـــەبواری نیشـتمانپەروەری و چ لـە بـواری کوردایەتییـەوە کـەم و زۆر

شـــيعر و هەڵبەســـتی دانـــەناوە، لـــەم ڕووەوە هۆشـــیاری وڵاتپەروەری لە بنەماڵەی بەڕێزی بەدرخانییەکان و لە مەم و زین وەرگرتووە[٤٩].

ئەم نووسەرە لە بەشی (ئەنجام)یشدا نووسیویەتی کەوا: حاجی قادر لە دوای ئەوەی چووە بۆ ئەستەمبۆڵ و لەوێ ئاشنای بنەماڵەی بەدرخانەکان بووە و شاکارەکەی ئەحمەدی خانی (مەم و زین)ی خوێندۆتەوە، بۆتە خاوەنی هۆشیارییەکی کورد و کوردستانی[٥٠].

کوردستان موکریانی کەوا کچی گیوی مورکیانییە لەو (دەســتپێک)ەدا کــە بــۆ دیوانەکــەی نووســیوە کــە لەلایــەن باوکییەوە چاپ و بڵاوکراوەتەوە دەڵێ:

شـاری ئەسـتەمبۆڵ ببـوو بـە ناوەنـدێک بـۆ هـەموو ئـەو کەسـایەتییانەی کـە بەمەبـەسـتی ڕزگـاربوون لـە دەسـەڵاتی دەوڵـەتی عوسـمانی و لـەپێناوی بەدەسـتهێنانی بەرژەوەندییـە نەتەوەییــەکانی خۆیــان خــەباتیان دەکــرد. حــاجی قــادر کــە دەسـەڵاتی بەسـەر زمانـەکانی کوردی و عـەرەبی و فارسـی و تورکیـدا دەشـکا و لەهـەمان کاتیشـدا شـارەزای کێشـە و گرفتەکانی سـەردەمەکەی خۆشی بوو، لـەکاتێکی وا داو بـوونی حاجی لـەئەستەمبۆڵێکی لـەم بارودۆخـە بۆتـە ڕێگاخۆشکەرێک تـاخۆی لـە بنەماڵـەی بەدرخانییـەکان نزیـک بکاتـەوە و شـیعرەکانی خـانی، کـە لـەلای ئـەم بنەماڵەیـە پـارێزرابوون بخوێنێتەوە تا لە ئاکامدا ببێتە خاوەنی ئەزموونێکی نوێ[٥١].

---

[٤٩] - موکریانی، دیوان، دەستپێك.

[٥٠] - سەرچاوەی پێشوو، (ئەنجام:١٤٣)

[٥١] – سەرچاوەی پێشوو، دەستپێك.

حاجی لەو ماوەیەی کە لە کوردستان بووە شیعرەکانی بەزۆری لەسەر شێوەی کلاسیک هۆنیوەتەوە، تاوەکو نەچۆتە ئەستەمبۆڵیش شیعری لەبارەی نیشتمانپەروەرییەوە دانەناوە ئەو هۆکارە سەرەکییانەی بوونەتە پاڵنەر تا ئەوەی شیعری نیشتمانی بنووسێت ئەمانەن[٥٢]:

شاری ئەستەمبۆڵ: حاجی لە ئەستەمبۆڵ دەکەوێتە ناو ژیانێکی تازەوە، ئەم ژیانە گۆڕانێکی بنەڕەتی لە تێڕاونینی حاجی پێک دەهێنێت لە سۆنگەی ئەوەی کەوا شاری ئەستەمبۆڵ لەو سەردەمەدا ببوو بە ناوەندێک بۆ گردبوونەوەی هەموو ئازادیخوازانی گەلانی عوسمانی.

بنەماڵەی بەدرخانییەکان: حاجی لە ئەستەمبۆڵ ئاشنایەتی لەگەڵ بنەماڵەی بەدرخانییەکان پەیدا دەکات و دەبێت بە مامۆستای ڕۆڵەکانیان و تاوەکو کۆچی دوایی لە تەکیاندا دەمێنێتەوە. وەکو ئاشکرایە بەدرخانییەکان کەسانی وڵات پارێزبوون و بۆ ماوەیەکی درێژ لە پێناوی ماف و ئازادی گەلی کورد تێکۆشاون، ڕۆڵی نیشتمانپەروەری ئەم بنەماڵەیە کایگەریەکی مەزنی لە سەر حاجی قادر پێکهیناوە.

ئەحمەدی خانی و (مەم و زین): حاجی لە ئەستەمبۆڵ دانەیەکی دەستخەتی (مەم و زین)ی ئەحمەدی خانی تایبەت بە بەدرخانییەکانی دەکەوێتە دەست، ئەم بەرهەمە بەوردی و قوولی دەخوێنێتەوە، بیروباوەڕەکانی خانی لەبواری وڵات پەروەریدا کە بەڕوونی لەو بەرهەمەدا ڕەنگی داوەتەوە کاریگەرییەکی گەورەی بەسەر حاجی قادرەوە هەبووە.

---

[٥٢] - لیژنە،زمان و ئەدەبی کوردی بۆ پۆلی نۆهەمی بنەڕەتی:١٩٤-١٩٥.

٤.١- كاریگەری بنەماڵەی بەدرخانییەکان:

بنەچەی ئەم بنەماڵەیە دەگەڕێتەوە بۆ ڕەچەڵەکی ئازیزان(عەزیزان) ناو و ناوبانگیشیان بە میرایەتی جزیرا بۆتان، کە ناوەندەکەی لە شاری جزیرە بووە، گرێ دراوەتەوە. دامەزرێنەری ئەم میرایەتییە میر سلێمانە، دوا میری ئەم میرایەتییە بەدرخان پاشایە کە لە پێناوی دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ ڕاپەڕینێکی لە دژی عوسمانییەکان بەرپا کردووە.

سەبارەت مێژووی دامەزراندنی ئەم میرایەتییە بیروڕای جیاواز لە ئارادا هەن شەرەفخانی بەدلیسی دەڵێ دامەزرێنەری ئەم میرایەتییە میر سلێمانە[٥٣] بەلام چ مێژوویەکی دیاری نەکردووە. بە بڕاوی محەمەد ئەمین زەکی بەگەوە، میرایەتی جزیرا بۆتان لە ساڵی (٦٤٥/١٢٧٤)داو لەکاتێکدا کەوا ئەیوبییەکان فەرمانڕەوایی زەنگییەکانیان لەناو بردووە دامەزراوە، بەلای ئەنوەر مایی دوابەداوی مردنی عیمادەدین زەنگی شەڕ و پێکدادان لەنێوان هەردوو کوڕەکەی نورەدین مەحموود و سەیفەدیندا لەسەر دەسەلاتداریەتی ڕووی داوە. ئەم جەنگە حوکمڕانی زەنگییەکانی لاوازکردووە، عەبدولعەزیز بەگ سوودی لەم هەلە وەرگرتووە و میرایەتی جەزیرەی بۆتانی دامەزراندووە. خەڵکانێکی واش هەن کە دەڵێن ئەم میرایەتییە لە ساڵی (١١٥١/٥٥٦) دا دامەزراوە[٥٤] بە گوێرەی

---

[٥٣] - بەدلیسی، شەرەفنامە:١٠١.

[٥٤] - هروری، إمارة بوتان:١٧-١٨.

شەڕەفخانی بەدلیسی لە میر سلێمانەوە تاوەکو میر شەرەف و ڕۆژگاری ئەو، زنجیرەی میرانی جزیرا بۆتان بەم شێوەیەیە[55]:

میر سلێمان ⇐ کوڕی خالید
میر عەبدوعەزیز ⇐ کوڕی میر سلێمان
میر سەیفەدین ⇐ کوڕی میر عەبدولعەزیز
میر مەجدودین ⇐کوڕی عەبدولعەزیز
میر عیسا ⇐کوڕی میر مەجدودین
میر بەدرەدین ⇐ کوڕی میر عیسا
میر عەبدال ⇐کوڕی میر بەدرەدین
میر ئیبراهیم ⇐کوڕی میر عەبدال
میر شەرەف ⇐کوڕی میر ئیبراهیم
میر بەدر ⇐ کوڕی میر ئیبراهیم
میر کاک محەمەد ⇐ کوڕی میر ئیبراهیم
میر شەرەف ⇐ کوڕی میر بەدر
شاعەلی بەگ ⇐کوڕی میر بەدر
میر بەدر ⇐ کوڕی میر شا عەلی بەگ
میر محەمەد ⇐ کوڕی میر بەدر
سوڵتان محەمەد ⇐ کوڕی میر محەمەد
ناسر بەگ ⇐ کوڕی شا عەلی بەگ
میر عەزیز ⇐ کوڕی کاک محەمەد
میر محەمەد ⇐ کوڕی عەبداڵ خان
میر شەرەف ⇐ کوڕی عەدال خان

[55] – بەدلیسی، شەرەفنامە:١٠١–١١٩.

لەو میرانە تا دەگاتە بەدرخان پاشا سەرجەلەکە بەو جۆرەیە :

میر عەزیز ⇐ کوڕی کاک محەمەد
عەبدال خان ⇐ کوڕی میر ناسر
شەرەفخان I ⇐کوڕی عەبدال خان
محەمەد خان ⇐ کوڕی شەرەفخانی I
شەرەفخان II ⇐ کوڕی محەمەد خان
مەنسوور خان ⇐ کوڕی شەرەفخانی II
ئیسماعیل خان ⇐ کوڕی مەنسوورخان
عەبدال خان ⇐ کوڕی ئیسماعیل خان
بەدرخان پاشا ⇐ کوڕی عەبدال خان[٥٦]

ئەو لایەنەی بنەماڵەی بەدرخانییەکان کە پەیوەندی بە باسەکەی ئێمەوە هەیە بەدرخان پاشایە، کەوا بۆ دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ ڕاپەریوە و کوڕانی بەدرخان پاشاش کەلەسەر ڕێبازی باوکیان ڕۆیشتوون کاریگەرییان لەسەر حاجی قادر هەبووە.

بەدرخان پاشا و عیزەددین شێر: بەدرخان پاشا (١٨٠٢-١٨٦٨) لەساڵی (١٨١٢)دا بۆتە میری جزیرا بۆتان، بەمەبەستی دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ لەگەڵ چەند میرێکی دیکە یەکێتییەکیان پێکهێناوە، چەکیان ئامادەکردووە و لە ڕەواندزەوە تاوەکو موسڵ و سنە، واتە هەرێمێکی بەرفراونیان خستۆتە ژێر ڕکێفی خۆیان. عوسمانییەکان کاتێک لەمەبەستی

[٥٦] - بۆ ئەم زنجیرەیە، بگەڕێوە بۆ، هروری، امارة بوتان:٤٨

بــەدرخان پاشــا ئاگــادار بوونەتــەوە، بــە ســوپایەکی مــەزن پەلاماریان داوە، فەرماندەی لەشکری بەدرخان پاشا عیزەددین شێری ئامۆزای بووە، لەو شەڕ و پێکدادانەی کە لەسەرەتادا ڕوویانداوە هێزی عوسمانییەکان تێکشکاون، دەسەلاتدارانی عوســمانی بــەنهێنی لەگــەڵ عیــزەددین شــێر دا دیــدارێک ڕێکدەخەن و بەڵێنی پێدەدەن کە ئەگەر بێت و ببێتە لایەنگیری ئەوان ئەوا لە شوێنی بەدرخان پاشادا دەیکەن بەمیری جزیرا بۆتان، بەداخەوە عیزەددین شێر باوەڕیان پێدەکات و بە خۆی و ژمارەیەکی زۆر لە لەشکرەکەی لە بەدرخان پاشا دادەبڕێت و دەداتــە پــاڵ عوســمانییەکان و لــە دژی بــەدرخان پاشــا دەوەســتێتەوە، ئەمــە دەبێتــە هۆکــاری لاوازبــوونی هێزەکــەی بەدرخان پاشا و ناچار دەمێنێت کەوا خۆی لە قەلای ئەڕواخدا قایم بکات، عوسمانییەکان بۆ ماوەی (٦) مانگ ئابلوقەی قەلاکە دەدەن و تۆپبارانی دەکەن، لە ئەنجامدا بەدرخان پاشا لە ساڵی (١٨٤٨) بە ناچاری خۆی دەدات بەدەستەوە. لە دوای ئەوە عیزەددین شێر دەبینێ کەوا عوسمانییەکان بەڵێنەکەی خۆیان جێبەجێ ناکەن و میرایەتی جزیرا بۆتاني پێنادەن لە خەیانەتی خۆی پەشیمان دەبێتەوە، ئەم جارە خۆی لەنێوان ساڵانی (١٨٥٨-١٨٦٤) ڕێبەرایەتی ڕاپەڕینێک دەکات، بەلام تیادا سەرناکەوێت[٥٧].

دوای ئەوەی بەدرخان پاشا خۆی ڕادەست دەکات، لەگەڵ بنەماڵە و براکانییەوە ڕایاندەگوێزن بۆ ئەستەمبۆڵ، ڕاگوازینی بنەماڵەی بەدرخان پاشا بۆ ئەستەمبۆڵ لەسەر پێشنیازی باڵوێزی ئینگلیزی لە ئەستەمبۆڵ (A.H. لایارد) بووە، سوڵتان

---

[٥٧] - فندی، الفکر:١١٥-١١٦.

عەبدولمەجید لە ژێر فشاری ئەو، بنەماڵەی بەدرخان بانگهێشتی ئەستەمبۆڵ دەکات بەو جۆرەی کە دەگوترێت: بەو هۆیەی کەوا بەدرخان پاشا لە ناوچەکانی ئەنادۆڵدا بۆتە مایەی ئاژاوەگێڕی باڵوێزی پایەبەرزی ئینگلیز(A.H لایارد) پێشنیازی کردووە کە سوڵتان عەبدولمەجید ئەو بانگهێشتی ئەستەمبۆڵ بکات، بەدرخان پاشا بە دڵنیایی باوەڕی بەو بانگهێشتە کردووە و چۆتە ئەستەمبۆڵ ، بەڵام ئیتر ئەم چوونە بۆتە ڕۆیشتنێکی بێ گەڕانەوە، ئەمە لەکاتێکدا کەوا بەدرخان پاشا فەرماندەی (٣٠٠) هەزار سوار بووە، ئەو هێزەی کەوا لە ژمارەیەک لە هۆزە کوردەکان پێکهاتبوو بە چەکو تفاقی تازەش چەکدار کرابوو[٥٨].

کاتێک بینرا کەوا کوردە دوورخراوەکانی ئەستەمبۆڵ لەو شارەدا هێزێک پێکدەهێنن، دەوڵەت کەوتە دوور خستنەوەیان بۆ ناوچە دوورەکانی ئیمپراتۆریای وەکو کریت و مەککە و لەو چوارچێوەیەدا بەردخان پاشاش دوورخرایەوە بۆ کریت. دوای ئەوەی بۆ ماوەی (١٠) ساڵ لە کریت مایەوە لەلایەن سوڵتان عەبدولعەزیزەوە لێخۆشبوونی بۆ دەرچوو و گەڕایەوە بۆ ئەستەمبۆڵ، بەدرخان پاشا بۆ جاری دووەم چۆتەوە کریت و دوای ئەوەی (٨) ساڵی دیکەش لەوێ دەمێنێتەوە، دووبارە دەگەڕێتەوە ئەستەمبۆڵ و (٧) ساڵ لەوێ بەسەر دەبات، بەڵام بەو هۆیەی کەش و هەوای ئەستەمبۆڵی لێ نەکەوتووە، لەسەر پێشنیازی پزیشکەکان دەچێتە شام و لەوێ کۆچی دوایی دەکات[٥٩].

---

[٥٨] – وودس، تورکیا ئاینلەری:٣١٤

[٥٩] – ئەلاکۆم،ئاسکی ئیستامبول کورتلەری:٤٣–٤٤.

عوسمان پاشا، حوسێن کەنعان پاشا، ئەمین عالی بەدرخان و میدحەت بەدرخان:

لەساڵی(١٨٧٩)دا کوڕانی بەدرخان پاشا، عوسمان پاشا، حوسێن کەنعان پاشا کە بۆ ئەستەمبوڵ دوورخرابوونەوە، دەگەڕێنەوە بۆ کوردستان و بەمەبەستی خۆسازدان بۆ ڕاپەڕینێکی تازە هێز ئامادە دەکەن، لەگەڵ ئەوەی لەهەندێ شوێن سەرکەوتنیان بە دەستهێناوە، بەڵام لەکۆتاییدا بەفەرمانی سوڵتان عەبدولحەمید دەست بەسەر دەکرێن و دەخرێنە زیندانەوە، لەدوایە ئازاد دەکرێن، بەڵام ناچار دەکرێن کە لە ئەستەمبوڵ نیشتەجێ ببن، لەساڵی (١٨٨٩)دا ئەمین عالی بەدرخات و مەدحەت بەدرخان لە ئەستەمبوڵەوە بەرەو کوردستان دەچنەوە و بەمەبەستی ڕاپەڕینێکی تازە نامە بۆ سەرۆک هۆزەکان دەنێرن و داوایان لێدەکەن کەوا بەچەک و بەجەنگاوەر هاوکاریان بکەن، بەڵام لەو شەڕ و پێکدادانەی کەوا ڕوویانداوە سوپای عوسمانی سەرکەوتن بەدەست دەهێنێت و هەردوو سەرۆک ناچار دەبن خۆیان بدەن بەدەستەوە.

میقداد مەدحەت بەدرخان و عەبدولرەحمان بەدرخان:

ئەم هەردوو کوڕەی بەدرخان پاشا لە ساڵی (١٨٩٨) دا ڕۆژنامەی (کوردستان)یان دەرکردووە، شەش ژمارەی یەکەمی ڕۆژنامەکە لەلایەن میقداد بەدرخان و ژمارەکانی (٦ تا ٣٠) لەلایەن عەبدولرەحمان بەدرخانی برایەوە دەرکراوە، لە ژمارە سێیەمی ئەو ڕۆژنامەیەدا هەواڵی کۆچی دوایی حاجی و ئەو پارچە شیعرەی کە لەسەر پشتی کتێبەکەی مەم و وزینی

تایبـــەت بـــە بنەماڵـــەی بەدرخانییـــەکان نووســـیوەتەوە، بڵاوکراوەتەوە.

کاتێک ئێمە بڕێک لەشیعرەکانی حاجی و چەند وتارێکی ڕۆژنامەکـە بـەراورد دەکـەین دەبینـین لـە هەنـدێ مەسـەلەدا بیروبۆچـوونی هـەردوو براکە لەگەڵ بۆچـوونی حاجیدا وەکو یەکن. بۆنموونە لە مەسەلەی هێز و کاریگەری هونـەر، حاجی قـادر لـە پارچـە شـیعرێکی خۆیـدا لـەبارەی ئـەو جەنگـەی کـە لـەنێوان چـین و ژاپۆنـدا ڕوویـداوە بـەو شـێوەیە سـەرنجیان دەخاتە سەر:

بەقسســەی مــوخبیر و موئــەریخی کــۆن
میللـــەتی چـــینە چارســـەد ملیـــۆن

ســەر بەســەر دەوڵــەتی هــەموو ژاپــۆن
زۆر بـــە زەحمـــەت دەگاتـــە چـــل ملیـــۆن

ئـەهلی ژاپـۆن بـە فـەنن و سـەنعەتی چاك
سەیری چۆن چینی گرت و کردییە خاك

سەبارەت بەهەمان مەسەلە لە ڕۆژنامەی کوردستاندا ئەم وتارە هاتووە:

بەر لەدوو سێ ساڵان جەنگ لـە نێوانی دەوڵـەتی چین و ژاپۆن ڕووی دا، هێزی سەربازی چین بـەدەیان جار لـە هێزی سـەربازی ژاپـۆن زیـاتر بـوو، لـەو جەنگـە دا سـوپای ژاپـۆن بەسەر سوپای چیندا زاڵ بوو، جا وەرن هۆکاری ئـەو حاڵەتـە بپرســن خـــەڵکی چـــین جـــاهیلن، شـــتێکی ئـــەوتۆ نـــازانن ســـەربازەکانیان نـازانن مامەڵـە لەگـەڵ تـۆپ وتفـەنگی ئـەو

زەمانەدا بکەن، سوپای ژاپۆن تۆپ و تفەنگی خۆیان بەخۆیان دروست دەکەن، لەگەڵ هەموو لایەک بازرگانی و کاسبکاریان هەیە و دەوڵەمەندن، لەسایەی دەوڵەمەندی خۆیان بەخێرایی بەشێکی کەم لە چەک و چۆڵەیان کڕیوە و جەنگەکەیان بە خێرایی بردۆتە پێش و بەسەر دوژمنەکەیاندا زاڵ بوون. ئێستا لەماڵی خۆیاندا بەراحەتی لێی دانیشتوون کەس ناتوانێت زەفەریان پێ ببات[٦٠].

عەلائەدین سەجادی لە بەرهەمە ناودارەکەیدا (مێژووی ئەدەبی کوردی) لە بارەی ئاشنایەتی حاجی قادر لەگەڵ بنەماڵەی بەدرخانییەکان لە ئەستەمبۆڵ و چۆنیەتی کاریگەریان لە سەر حاجی دەڵێ: حاجی قادر وکەیفی شاعیری هاوڕێی پێکەوە ڕوویان کردۆتە ئەستەمبۆڵ و لەوێ تێکەڵ بە بەدرخانییەکان دەبن، ئەوان کەیفی دەنێرنە کۆلیجی ماف و حاجی قادریش دەکەن بە مامۆستای ڕۆڵەکانیان. حاجی کە تاوەکو مردنی وەکو دۆستێکی ڕاستەقینەی ئەو بنەماڵەیە ماوەتەوە ، دەبینی کەوا ئەستەمبۆڵ جیهانێکی جیاوازە میللەتانی جۆراوجۆر لەبوارە جیاوازەکانی هونەر و زانستدا پێشکەوتوون کەچی کورد بە پاشکەوتوویی ماوەتەوە، لەبەر ئەو هۆیە لەو شارە بێگانەیەدا لە شیعرەکانی خۆیدا هەنگاوی بەرە و مەیدانی نیشتمانپەروەری هاویشتووە[٦١]

عەبدوڕەحمان سەعید کە یەکەمین کەسە بەشێک لە شیعرەکانی حاجی لە شێوەی دیوانچەیەک بە ناوی (کۆمەڵە

---

[٦٠] - فؤاد، کوردستان، ژمارە/١.

[٦١] - سەجادی، مێژوو:٣٤٢-٣٥٩.

شیعری حاجی قادری کۆیی) لە ساڵی ١٩٢٥ لە بەغدا بڵاوکردۆتەوە، نووسەر لە دەستپێکی ئەم بەرهەمەدا دەڵێ: حاجی قادر لە ئەستەمبۆڵ لە تەک بەدرخان پاشا و ڕۆڵەکانیدا دەمێنێتەوە و دەبێت بە مامۆستایان، بەژیری و لێوەشاوەیی خۆیەوە لەلایەن خەڵکەوە دەناسرێت و لەسەر پێشنیازی هەندێ لە هاوڕێکانی بەشداری لەهەندێک لە کۆمەڵە کوردییەکاندا کردووە[٦٢].

محەمەدی مەلا کەریم یەکێکە لەو لێکۆڵەرەوانەی لە مێژە لەسەر شیعری کوردی کلاسیکی کاردەکات ئەم نووسەرە لەو بەرهەمەیدا کە لە بەغدا لە ساڵی ١٩٦٠ دا بەناوی (حاجی قادری کۆیی) بڵاوکردۆتەوە دەڵێ: بنەماڵەی بەدرخانەکان لە پێناوی مافی گەلی کورد لە خەبات و تێکۆشانێکی مەزن دابوون.

ئەنجا بەلای ئەو نووسەرەوە بەر لە حاجی قادری کۆیی، کە ئەویش ئەو ڕێبازەی خەبات و تێکۆشانی گرتۆتە بەر، کەسێکی دیکە لەمەڕ مەسەلەی نیشتمانی و کوردایەتی شیعر و هۆنراوەی نەگوتووە[٦٣].

ڕەشید فندی ڕۆژێکیان لەو نووسەرەی پرسیوە ((بۆچی تۆ لە کتێبەکەی خۆتدا گوتووتە کەوا بەر لە حاجی قادر کەس لەبارەی مەسەلەی نەتەوەیی گەلی کورد شیعر و هۆنراوەی دانەناوە؟)) نووسەر لەوەڵامدا دەڵێ: ((ئەوکاتە من ئاگاداری شیعرەکانی ئەحمەدی خانی نەبووم))[٦٤] .

---

[٦٢] – سەعید،کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی:٤–٦.

[٦٣] - مەلا عەبدولکەریم، حاجی قادری کۆیی:١٠,٢٠,٢٣.

[٦٤] – فندی، الفکر:١٨٣.

بەلای مەسعود محەمەدەوە بەدیارکەوتنی هۆشیاری نەتەوەیی لەڕێگەی بنەماڵەی بەدرخانەکانەوە بەهەر ئەندازەیەک کە کاریگەری بەسەر کوردانی باکوورەوە هەبووە ئەو کاریگەرییە لەسەر حاجی قادریش کە کوردێکی باشوور بوو بەدیار کەوتووە، حاجی لەو دێڕە شیعرانەی کە لەخوارەوە دا هاتووە کاتێک نازناوی (شێر) بەکاردەهێنێت مەبەستی ئاماژە کردن بووە بۆ عیزەددین شێر کەسەر بەو بنەماڵەیە یە و وەکو دوا هیوا و ئاواتی کوردستانیشی دەبینێت[٦٥] .

ئەمیرێك ماوە پاشایە،گوتی: كێیە؟ گوتم: شێرە
گوتی: لێرە؟ گوتم: لێرە هەتا تاران و كوردستان
بەخۆی شێرە وەكو ناوی، لەشەڕدا دوژمن ئەندازە
تەمایان هەر بە ئەو ماوە جەمیعی خاكی كوردستان

حاجی قادر ئەم بنەماڵەیە وەکو هیوای دوایی کوردستان دەبینێ و ئەگەر هات و لە ڕەوتی تێکۆشاندا دوور بخرێنەوە ئەوا دووژمنانی گەلی کورد وەکو ئاش ئەو میللەتە دەهاڕن، بۆیە لەم بارەیەوە سەرەنجی کوردان بۆ ئەو مەسەلەیە ڕادەکێشێت[٦٦]:

بەدرخانی لەسەر لاچێ لەمەو پاش
لەهەرلاوە دەتانهاڕن وەكو ئاش

[٦٥] – محەمەد، حاجی قادری کۆییI: ١٢٥، ٢٤٥، ٣١٥.
[٦٦] – محەمەد، حاجی قادری کۆیی ا:٣١٤.

٢.٤. کاریگەری ئەستەمبۆڵ:

لەدوای ئەوەی ئەستەمبۆڵ لە ساڵی (١٤٥٣) دا لەلایەن سوڵتان محەمەد فاتحەوە فەتح کرا، پێکهاتەی دیمۆگرافی ئەو شارەی بەتەواوی گۆڕی، لەسەرەتادا دانیشتوانی شارەکە زۆرینەیان لە خاچپەرستان بوون، لەدوای فەتحەوە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت موسوڵمانانیان لەهەر گۆشە و کەنارێکی ئەنادۆڵ بەبەرنامە هێنایە ئەو شارەوە و لەو پێناوەدا چەندین یاسا و فەرمانیان دەرهێنا. بەم جۆرە ئەستەمبۆڵ بووە شارێکی فرە نەتەوە و فرە کلتوور، کە لە پێشەوەیاندا نەتەوەکانی وەکو ڕۆم ، ئەرمەن، جوولەکە، تورک، عەرەب،چەرکەز،ئەرنائووت، ئێرانی و کورد دەهاتن. بەشێک لەو کوردانەی کە لەئەستەمبۆڵدا دەژیان ئەو کوردانە بوون کەوا نەفی کرابوون، بەتایبەتیش ئەو سەرۆکە کوردانەی کەوا بەشداریان لە ڕاپەڕینە گەورەکاندا کردبوو، بەشێکیان بەهۆی گیران و هەندێکیشیان لەو شارەدا ساڵانێک دەخرانە ژێر چاودێرییەوە ، ئەوانەی کەوا دوور دەخرانەوە هەر بەتەنیا کەسانی سیاسەتمەدار نەبوون، بەڵکو هەندێ کەسایەتی ئایینی و خەڵکانی سادەش دووچاری نەفیکردن دەهاتن، لەسەدەی نۆزدەهەمدا کە حاجی قادری تێدا ژیاوە، کۆمەڵێک کەسایەتی کورد بۆ ئەستەمبۆڵ دوور خرابوونەوە، ئەوان لەو شارەدا وەکو دەستبەسەری سیاسی گلدرابوونەوە، لەبەر ئەو هۆیەوە لەو شارە بێگانەیەدا حاجي لە شیعرەکانی خۆیدا هەنگاوی بەرەو مەیدانی نیشتمانپەروەری هەڵهێناوە[٦٧].

---

[٦٧] – سەجادی، مێژوو:٣٤٢–٣٥٩.

بەم شێوەیە دەوڵەت لەهەوڵی ئەوەدا بوو بەر بە بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بگرێت و لەسەرووی ئەم کەساییەتیانە ئەمانە دێن[٦٨]:

-میر محەمەدی ڕەواندزی

-بەدرخان پاشا

-عوسمان پاشا

-حوسێن کەنعان پاشا

-شێخ عەبدوڵڵای نەهری

-شێخ عەبدولقادری نەهری

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، لەسەر دەمی خۆیدا لە نێوان (١٨٦٧-١٩٠٩) لەگەڵ هەندێک لە سەرۆکە کوردەکان لە پەیوەندیدا بوو، ئەوانی بانگهێشتی ئەستەمبوڵ دەکرد تا لەنزیکەوە چاودێریان بکات ، لەو بارەیەوە سوڵتان بەمجۆرە وەڵامی ئەو کەسانە دەداتەوە کە لەسەر ئەو مەسەلەیە ڕەخنەیان لێدەگرت: ((ئەمن دەزانم لە سەر ئەوەی کەهەندێک لە ڕۆڵە ئاغاکانی کوردانم هێناوەتە ئەستەمبوڵ و دام مەزراندوون ڕەخنەم لێ دەگیرێت، بەڵام سالانێکە خاچپەرستانی ئەرمەن پلەی نازرییان بەدەستەوەیە، ئاخۆ چ زیانێکی هەیە بۆ ئێستا و بۆ داهاتووش ئەگەر ئەو کوردانە کە لەسەر ئایینی ئێمەنە، لەخۆمان نزیک بکەینەوە))[٦٩].

سوڵتان عەبدولحەمید لەلایێکەوە دەیگوت ئەمن لایەنگیری کوردانم، لەلاییکی دیکەشەوە لە ڕووی داخوازییە

---

[٦٨] - ئاسکی ئیستانبۆل کورتلەری:٤٢,٤١,١٩.

[٦٩] - عەبدولحەمید، سیاسی هاتیراتم:٧٥.

نەتەوەییەکانی کوردان دەوەستایەوە و دژایەتی ڕووناکبیرانی کوردی دەکرد و ڕێگەی نەدەدا دەنگیان دەربکەوێت ، ئەم پاراگرافەی خوارەوە سەبارەت بە هەڵوێستی تاکتیکی سوڵتان عەبدولحەمید لە بەرامبەری نەیارەکانی سەرنجڕاکێشە: سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بۆئەوەی بتوانێت کۆمەڵگای ئیمپراتۆریا بە خۆیەوە ببەستێتەوە، جۆرە سیاسەتێکی تایبەتی خۆی هەبوو پێڕەوی لێدەکرد، ئەو کەسایەتیانەی کە لە ناوچەکانی ئەرنائوت و کوردستان و عەرەبستاندا لە ناو گەلانی خۆیاندا کاریگەربوون بەهەر ڕێگەیەک بوایە دەیهێنانە ئەستەمبۆڵ، پارەی پێدەبەخشین و ئەوانی لەناو چوارچێوەی دەوڵەتدا وەزیفەدار دەکرد، بێ ئەوەی ڕێگە بدات لەبەرچاوی دووربکەونەوە. ئەنجا خۆی لە خۆیدا ئەستەمبۆڵی ئەو کاتەش شارێکی ئەتۆ بوو کە مرۆڤ نەتوانێت دەست بەرداری بێت، ئەو خەڵکە کاتێک دەهاتنە شارەکە و چاویان بە کۆشک و سەراکانی ئەو ناوەندە دەکەوت ئیتر مەیل و ئارەزووی گەڕانەوەیان بۆ وڵاتی خۆیان لەدەست دەدا[٧٠].

وەک ئەوەی محەمەدی مەلا کەریم ڕوونی کردۆتەوە لەو کاتەدا کەوا حاجی قادر دەچێتە ئەستەمبۆڵ ئەو شارە ببوو بە مەڵبەندێک بۆ هێزە نەتەوەیی و ئازادیخوازەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی، وەکو کورد و عەرەب و ئەرمەن. هەروەها هەر ئەو سەردەمەش بوو کەوا میرایەتییەکانی باشوور وەکو بابان، سۆران و بادینان و هەندێک لە میرایەتییەکانی باکووریش بەناوەندی دەوڵەتی عوسمانییەوە گرێ درابوون[٧١].

٧٠ – ئولونەی، ئاسکی ئیستانبۆل کابادایلەری:٢٠٢.

٧١ – مەلاعەبدولکەریم، حاجی قادری کۆیی:١٠,٢٠,٢٣.

مەسعوود محەمەد یەکێکە لەو نووسەرانەی کە لەنزیکەوە حاجی قادری ناسیوە بەو هۆیەی ئەو سەر بەبنەماڵەی مەلا عەبدوڵلای جەلیزادەیە کە هاوڕێی ڕۆژگاری فەقێیەتی حاجی قادر بووە، لەم بارەوە دەڵێ: تا ئەو کاتەی حاجی قادر لە کۆیێ بوو، واتا هێشتا نەچوو بوو بۆ ئەستەمبوڵ هیچ بڕە شیعرێکی لە بارەی نیشتمانپەروەری و کوردایەتییەوە دانەناوە. هەندێک لەلاوانی کۆیی لە منیان خواستووە کە لەنووسینەکانمدا بڵێم حاجی بەر لەوەی بچێتە ئەستەمبۆڵیش شیعری نەتەوەیی هەبووە، بەڵام من ملم بۆ ئەو داخوازیە نەداوە.[٧٢]

٣.٤– کاریگەری ئەحمەدی خانی و (مەم و زین):

خانی لە ساڵی (١٠٦١/١٦٥٠) لە بایەزید هاتۆتە دنیا، ناوی باوکی مەلا ئەلیاس و ناوی دایکی گوڵنیگار بووە، دوای ئەوەی باوکی کۆچی دوایی دەکات، لای برا گەورەکەی مەلا قاسم دەچێتە بەر خوێندنی مەدرەسەی ئایینی، بۆ درێژەدان بە خوێندن لە بایەزیدەوە دەچێتە (مورادیە) و لەوێ لە مەدرەسەی (گولگون) دەخوێنێ، ناوی لە لیستی ساڵی (١٠٧٢/١٦٦١) ی فەقێکانی ئەو مەردەسەیە تۆمار کراوە.

بە گوێرەی عەلائەدین سەجادی، خانی لە ئەخلات، ڕوحا و بەدلیسیش خوێندوویەتی. دوای ئەوەی ماوەیێک لە جزیرە ماوەتەوە بەرەوە خوارەوە ڕۆیشتووە و سەردانی میرایەتییەکانی بادینان و سەرحەدانی کردووە، هەربەمەبەستی

---

[٧٢] – محەمەد،حاجی قادری کۆیی II:١٧,١٠٠.

خوێنــدن ســەری لــە میســر و بەغــدا هــەلێناوە، بــەنیازی جێبەجێکردنی فەریزەی حەج سەفەری حیجازی کردووە، خانی ئیجازەنامــەی لــە مەدرەســەی عەتائیــە لەســەر دەســتی مامۆســتاییێک بــەناوی مــەلا جــامی وەرگرتــووە. دوابــەدوای تــەواوکردنی خوێندنەکــەی گەڕاوەتــەوە بایەزیــد لــەوێ مەدرەســەیەکی ئاواکردۆتــەوە و تــاوەکو کــۆچی دوایــی لــەو مەدرەسەیە وەکو مامۆستا گەلێک فەقێی پێگەیاندووە. وەکو چۆن مەلا ئەلیاسی باوکی و مەلا قاسمی کاکی لەبایەزید وەکو کاتبی دیوان وەزیفەدار بوون، بەهەمان شێوە خانیش هەر لەتەمەنی چواردە ساڵییەوە لە دیوانی میری ئەو سەردەمە میر محەمەدی پور بەلال، وەکو نووسەری ڕەسمی دەست بەکار بووە، خانی زانایەکی شافیعی نەقشبەندی بووە، ڕێبازە فەلسەفییە سۆفیزمییەکەی (یەکێتی بوون/وحدة الوجود)ە، بەو جۆرەی کە زاندراوە هاوسەرگیری نەکردووە، لەساڵی (١٧٠٧) دا لەبایەزید کۆچی دوایی کردووە، گۆڕەکەی لە بایەزیدی ئێســتا لــە نزیــک ســەرای ئیســحاق پاشــایەو لەلایــەن هەوادارانییەوە زیارەت دەکرێت، وەکو دەزانرێت لەبەرایی ئەو پەرەسەندنانەی کە کاریگەرییان بەسەر خانییەوە هەبووە، ئەو شەڕو تێکهەڵچوونانە دێن کە لە کوردستان لە نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانیدا ڕوویانداوە.

سەدەی حەڤدەم کە خانی تێیدا ژیاوە سەدەیەکی وابوو کە شەڕ و پێکدادانەکان لە نێوان عوسمانی و ئێرانییەکان بەگەرمی لــەئارادابوون، هــەردوو دەوڵــەت لــەهێرش و پــەلامارەکانیان لــەدژی یــەکتر هەرێمــەکانی کــوردان و

میرایەتییەکانی ئەوانیان وەکو پردێک بەکاردەهێنا. وەکو دیارە لەو شەڕ و هێرشانەدا بەشێوەیەکی سروشتی زەرەرمەندی سەرەکی کوردەکان بوون، لەو بارەیەوە خانی لە (مەم و زین)ەکەیدا ناڕازیبوونی خۆی بەم شێوەیە نیشان دەدات:

ئەڤ ڕۆم و عەجەم ب وان حەسارن
کورمانج هەمـــی ل چـــار کنـــارن

ئەوان ڕۆم و عەجەمان کوردیان ئابلۆقــــــەداوە
کورد هەموو بە چوار لادا پرش وبڵاو بوونەتەوە

هەردوو تەرەفان قەبیلی کورمـــانج
بۆ تیری قـــەدا کـــــرنە ئامانــــــج

هەردوولایەن هــــۆزە کــــــوردەکانیان
کردۆتە ئامانجی تیری تەفروتووناکردن

ئەڤ قولزەمێ ڕۆم و بەحرێ تاجیك
هنگی کو بکن خرووج و تەحـــریك

ئەم ئۆقیانووسەی ڕۆمــــــان و دەریای فارســــــەکان
ئەوەندەی لە دژی یەکتری لە جوولانەوە و هێرشدان

کورمانج دبن ب خوون موولەتتــەخ
وان ژ یەك ڤەدکن میســـالێ بـەرزەخ

کوردان لە ناو خوێندا دەگـــــــــەوزن
بوونەتە بەرزەخ و ئەوان لێکدادەبڕن

یەکەمین کەس کە سەرنجی لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەیی کورد بۆلای خۆی ڕادەکێشێت (ئەحمەدی خانی)یە، یەکەمین بەرهەمیش(مەم و زین)ە، مارتن ڤان برونسەن لەو بەرهەمەی

خۆیدا کە بەناوی (ئاغا شێخ دەوڵەت)ە، لە ژێر ناونیشانی (میژووی هۆشیاری نەتەوەی کورد)دا دەڵێت: هێزی نەتەوە پەروەری کورد لە ڕووی کۆمەڵایەتیەوە دیاردەیەکی نوێیە، بەڵام ئەوە بەو مەعنایە نایەت کە کورد لە ڕابردوودا خاوەنی هۆشیارییەکی نەتەوەیی نەبووە، ئەوەتا شاعیری کورد ئەحمەدی خانی کەلەسەدەی هەڤدەهەمدا ژیاوەلە سەرەتای داستانە شیعرییەکەیدا (مەم و زین)، گلەیی و گازاندە لە دابەشبوونی کوردان دەکات کەبۆتە مایەی ئەوەی کەوا لەژێر فەرمانڕەوایی هەردوو ئیمپراتۆریای عوسمانی و سەفەویدا بژین، ئەم بەرهەمەی خانی هەمیشە لە کوردستان لە کۆن و ئێستادا دەخوێندرێتەوە، دەستنووسەکانی ئەم کتێبە لەلایەن مەلاکانەوە پارێزراوە و نوسخەی لەبەر گیراوەتەوە، فەقێکانیش چۆن سورەتەکانی قورئان و شیعری حافز و سەعدیان لەبەر دەکرد بەیتەکانی ئەو بەرهەمەی خانیشیان بەو شێوەیە لەبەر بوو، مەم و زین لەلایەن هەموو گەلی کوردەوە وەکو داستانێکی نەتەوەیی ناسراوە[٧٣].

بازیل نکیتینیش بەم شێوەیە جەخت لەسەر خانی و مەم و زین دەکاتەوە: (لەم بوارەدا ئەوەندە بەسە کەناوی شاعیری کورد ئەحمەدی خانی کە لەساڵی (١٠٦٠) دا هاتۆتە دنیا بهێنین، ئەم شاعیرە لەو شا بەرهەمەی خۆیدا (مەم و زین)، لەدیمەنێکدا کە کوردستانی تیادا سەمبۆلیزە دەکا و دەیلێتەوە، لە پێناوی ڕزگاری ئەم وڵاتەدا لەناخەوە ڕێگاو ڕێبازەکانی خەبات دەست نیشان دەکات، هات و لەم سەدەی یازدەهەمەدا

---

[٧٣] -برونسەن،ئاغا،شێخ، دەوڵەت:٣٩٠-٣٩١.

خانییەک لە ژیاندا هەبووایە، ئەوا مێژووی کورد دەکەوتە ناو قۆناغێکی نوێوە).[٧٤]

وەدیع جویدە لەناو شاعیرانی کوردی کلاسیکدا ئاماژە بەناوی دوانیان دەکات کە لەبواری نیشتمانپەروەری کورد دا شیعریان گوتبێت، ئەویش ئەحمەدی خانی و حاجی قادری کۆییە. نووسەر لەو بارەدا دەڵێت: ئەحمەدی خانی لەسەدەی حەڤدەهەم و حاجی قادری کۆیی لە سەدەی نۆزدەهەم وەکو دوو شاعیری مەزنی کوردی دەژمێردرێن، خانی کە لەبایەزید هاتۆتە دنیا و هەرلەوێش مردووە خاوەنی مەم و زینە، فیردەوسی بۆ ئێرانییەکان چ بایەخێکی هەیە خانیش بۆ کورد هەمان بایەخی هەیە.[٧٥]

سادق بەهائەدین ئامێدی لەو بەرهەمەیدا بەناونیشانی (هۆزانڤانێت کورد) کەلەساڵی (١٩٨٠)دا لە بەغدا چاپیکردووە بەم جۆرە دەنووسێت: یەکێک لەو شاعیر و ڕووناکبیرە کوردانەی کە لەسەر ڕێبازی ئەحمەدی خانی ڕۆیشتووە هەم ناوی خانی و هەم ناوی داستانە نەتەوەییەکەي (مەم و زین)ی لە شیعرەکانیدا بیر هێناوەتەوە، حاجی قادری کۆییە. بەگوێرەی ئەو زانیارییانەی کە تا ئێرە هێناومانەتەوە تێدەگەین کە حاجی قادری کۆیی لە ئەستەمبوڵ ئەو دەرفەتەی بۆ ڕەخساوە کە ئەو دانەیەی مەم و زین کە لەلای بەدرخانییەکان بوو ببینێت و بیخوێنێتەوە، لەم ڕووەوە هەم بەخانی و هەم بە بەرهەمەکەی کاریگەر بووە، وەک چۆن لە پێشەوەدا گوتمان

---

[٧٤] – نکیتین،کورتلەر، سۆسیۆلۆك ڤە تاریخی ئینجەلەمە:٣٠٨-٣٠٩).

[٧٥] – جویدە، کورت میللییەتچیلگانن تاریخی، کۆکنەلەری ڤە گەلشمی:٤٧.

لەسەر بەرگی دواوەی نوسخەی مەم و زینی ماڵە بەدرخانییەکان شیعرێکی نووسیوە تیایدا پەسنی خانی و مەم و زین دەکات، ئەم دوو دێڕەی خوارەوە لەو شیعرەدا هاتووە:

ئەمان قەدری بزانن ئەم کتێبە
لە دنیا ئێستەکی هەمتای نەماوە

لەکوردان غەیری حاجی و شێخی خانی
ئەساسی نەزمی کوردی دانەناو

هەروەها لەم دوو دێڕەی لە خوارەوەدا پێشکەشی دەکەین بەدیار دەکەوێت کە حاجی وەک چۆن مەم و زینی خانی بینیوە بەو شێوەیە دیوانی (مەلاي جزيری)شی بینیوە و خوێندۆتەوە، ئاگاداری لەو بارەیەوەش هەبووە کە ئەم بەرهەمە وەرگێردراوەتە سەر زمانە ئەوروپاییەکان:

مەم و زین و دیوانی شێخی جزیر
گەلێ چاکن بەسەهلی بێننەگیر

ئەم دووانە ئەمێستا تەرجەمەیان
زۆرە هەتا لە نێو فەرەنگستان

وەکو دەزانین ئەحمەدی خانی بەتایبەتیش لە (دەستپێک)ی مەم و زیندا بایەخێکی گرینگی بە زمان و ناسنامەی کوردی داوە، بۆیە ئەم دەستپێکە سەرنجی حاجی ڕاکێشاوە و لەم بارەوە گووتوویەتی:

تەنها ئێمە وە هانین
دیباجەیی مەم و زین

وەکـو لـەم نموونانـەی خوراوەشـدا دەبینـدرێت کاتێـک حاجی قادر لە شیعرەکانیدا باسی ئەحمەدی خانی دەکات زۆر جار ناوی ئەو و مـەم و زینیش دەبات جاری وایە ئامـاژە بۆ جزیرا بۆتانیش دەکات:

ئەحمەدی خانی ساحیبی مـــەم و زین
شـــەهبـــازی فـــەزایـــی عیللییـــین

***

جیهان بوویتە جەزیرەی بەحری گریەم
بەبێ بوهتان ئەتـــۆ زین و ئەمن مـــەم

لێـرەوە دەمانـەویت سـەبارەت بـە هەنـدێک مەسـەلەی هاوبەش کەوا ئەحمەدی خانی و حاجی قادری کۆیی لەسـەری وەستاون چەند نموونەیەک بهێنینەوە:

وەک چۆن خـانی لـەم دێڕەی خـوراوەدا هـەر یـەکێک لـە میرە کوردەکانی لەلایەنی بەخشندەییەوە بە حاتەمی تایی و هەر مێرخاسێکی کوردیش لە بوێریدا بە رۆستەم دەچووێنێت ، حـاجی قـادریش لەچەند دێڕیکی پڕواتـادا ڕۆڵـەکانی کـورد لـە ڕووی بەخشـــندەیی و ئازایەتییـــەوە بەهـــەمان کەســـان دەچووێنێت:

خانی:

هەر میرەکـی وان ب بەزلی حاتـــەم
هەر مێرەکی وان ب ڕەزمی ڕۆستەم

هەر میرەکی کورد لە بەخشندەییدا حاتەمە
هەر پیاوێکیشیان لە وێنەی ڕۆســـــتەمە

حاجی قادر:

بەشەجاعەت هەموو وەکو ڕۆستەم

بەسەخاوەت هەموو وەکو حاتـــەم

* * *

لــە جـــــوودا حاتەمـــی تایـــی

لــە شـــەڕدا ڕۆســـــتەمی مەیـدان

لەسەر مەسەلەی ناڕێکی کوردانیش خانی و حاجی قادر بەناوەڕۆکێکی نزیک لەیەکتر بۆ مەسەلەکە دەچوون:

لەو پێکڤە هەمیشــە بێتفــاقـن

دایم ب تەمـــەڕوود و شـــیقاقن

لەبـــەر ئەوەی هەمیشـــــە پێکەوە ناڕێکن

دایم لە دژی یەکتری سەرکێش و شەڕەنگێزن

گەر دێ مە هەبوویا ئیتتیفاقەك

ڤێکـــرا بکـــرا مە مە ئینقیادەك

ئەگەر یەکێتیەك لەنێوانماندا هەبووایە

پێکەوە گوێ ڕایەڵی یەکتری بووایـــن

تەکمیل دکر مە دیـــن و دەوڵـــــەت

تەحسیلی دکر مە عیلم و حیکمەت

دین و دەوڵەتمان بەتەواوی بۆ جێبەجێ دەبوو

حیکمەت و زانســـــتمان بە دەســـــتدەهێنا.

حاجی قادر:

وەلێکین فایدەی چی هەرج و مەرجن

لە دەعوادا لەگەڵ یەکتر بەمـــەرجـــن

کــــوردی ئێمه نــەزان و پاش کەوتــن
پێکەوە پووش و ئاگــــر و نەوتـــــن

بێ ئەگــەر دەســـــتی یەکتری بگـــــرن
وەکی سکەندەر جیهان هەموو دەگرن

ئیتتیحـــــادی بە ئیتتیفاقی ئەنـــــام
ســـــوپەرە بۆ حەوادیســـــی ئەییـــام

خـــانی و حـــاجی لـــەم دێڕانـــەی خوارەوەیانـــدا دەڵـــێن یەکێتییـەک لـەناو کوردانـدا پێک نـەهاتووە و ئـەوان لـە دەوری سـەرکردەیەک کۆنەبوونەتەوە، هەر ئەمانەشـن بوونەتـە هۆکـار بـۆ ئـەوەی کـورد لـەژێر فـەرمانڕەوایی عوسـمانی و ئێرانیانـدا بمێنیتـەوە، یـا بەواتایـەکی تـر هـات و کـورد یەکێتییـەکی پێـک بهێنایە و لەدەوری سەرۆکێکدا کۆببونایەتەوە بەمە ڕەنگـە بـەم هەردوو دەوڵەتە گرێدراو نەدەبوون، بەلای حاجی قادریشـەوە بـەو هۆیـەی کـە ئـەم یەکبوونـە نەهاتۆتـە دی، بۆیـە کـورد لـە وێنەی گای نێوچەوان بەشی ڕەسەن لەنێوان هەردوو دەوڵەتی کــڵاو و ســـوور (دەوڵـــەتی ئێــران) و کــڵاو ڕەش (دەوڵـــەتی عوسمانی) دا بەپەرێشانی ماونەتەوە.

خانی:

غالب نەدەبــوو ل ســـەر مە ئەڤ ڕۆم
نەدەبوونە خەرابەیێ د دەست بووم

ڕۆمەکان دەســــــتیان بەسەر ئێمەدا نەدەشـــکا
وەکو وێرانە نەدەبووینە ژێر چەپۆکی کوندە بەبۆ

مەحکووم و عەلەبھی و سەعالیك
مەغلوب و موتیعی ترك و تاجیك

بەم شێوەیە ژێر دەستەو دەستە پاچە نەدەبووین
دۆڕاو و ژێر فەرمانـــی تورك و فارسان نەدەماین

ئەمما ژ ئەزەل خوەدێ وساکـــر
ئەڤ ڕۆم و عەجەم ل سەر مە ڕاکر

بەڵام خودا لە ئەزەلەوە ئەمەی بەسەر ئێمە هێنـــاوە
ئەم ڕۆم و عەجەمەی کردوونەتە کەڵەگا بەسەرمانەوە

حاجی قادر:

مونقادی عەجەم، موتیعی ڕۆمــــن
مەحکومی خەڕات و حیز و دۆمــن

* * *

ڕەسمێکی قەدیمە دەوری گەردوون
خەسمی نوجەبایە،هەمدەمی دوون

* * *

لە مابەینی کڵاوسوور و کــڵاوڕەش
پەرێشان و دیارن میسلی گای بەش

لەم دیڕانەی خوارەوەشدا هەردوو شاعیری ئێمە سەرنج بۆ سەر ئەم خاڵە ڕادەکێشن کە هەموو میللەت بوونەتە خاوەنی نووسراو و کتێب، بەمە کوردان بەبێبەش بوون لە کتێب و پەککەوتەیی لە ڕۆشنبیری گوناهبار دەکەن.

خانی:

دا خەلق نە بێژتن کو ئەکـــــراد
بێ مەعاریفن، بێ ئەسل و بنیاد

تاوەکو خەڵکانی تر نەڵێن کەوا کورد
هەر لە بنیات و بنچینەدا بێ زانیارین

ئەنواعی میللەت خوودان کتێبن
کورمانج تەنـــێ دبێ حســـێن

میللەتانی جۆراجۆر خاوەن کتێبن
بەتەنها کورد لە کتێبان بێ بەشن

حاجی قادر:

هەر کوردە لەبەینی کوللی میلـــەت
بێ بەهـــرە لە خـــوێندن و کیتابەت

* * *

ساحیبی کوتوب و پەیامە هەرکەس
ئێمە نەبێ بوینە قەومی چەرکـــەس

* * *

میللەتــی بێ کتێب و بێ نووســـین
غەیری کوردان نییە لـــەڕووی زەمین

سەرچاوەکان:

- ئالا کۆم، ڕۆهات، ٢٠١٢، ئاسکی ئیستانبول کورتلەری، ئاڤێستا، ئیستانبول.
- ئالان، ڕەمەزان،٢٠٠٩، بەندنامە، ئاڤێستا، ئیستانبول.
- ئەبدولحەمید، سولتان،١٩٨٧، سیاسی هاتیراتم، دەرگاه پانیلاری.
- ئەحمەد، کەمال مەزهەر،١٩٨٩، کورتلەر ڤە ئیرمەنی سۆیکرمی، کوردچەدن جەڤیرن: موستەفا دووگونە بەرهەم: کۆڤارا لێکۆلینێن چڤاکی و چاندی، هژمار/٥.
- ئەحمەد، کەمال مەزهەر،١٩٧٥، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.
- ئۆلونای، ڕەفی جەڤاد،١٩٩٥، ئاسکی ئیستانبول کابادیلەري، ئەربا یاینەڤی.
- باڵەکی، یادگار ڕەسول،٢٠١٦، باندۆرا هەڵبەستێن حاجی قادری کۆیی یێن کو ناڤبەرا ساڵێن ١٨٩٨-١٩٢٥ دە هاتنە وەشاندن ل سەر نووبوونا هەڵبەستا کوردی، جەڤیرن: مەهدی جەعفەر زادە، زارما، سال/٦.
- بەدرخان، جەلادەت عالی،١٩٤١،هاوار، ژمارە/٣٣، ساڵ٩.
- برونیسەن، مارتن ڤان،٢٠٠٣، ئاغا شێخ دەولەت، جەڤیرن: بانو بالکوت، ئیستانبول.
- جەعـــەفر، مامۆســـتا(فازل کـــەریم ئەحمـــەد) تـــاریخ الفکـــر الکوردی.٢٠١١، ت: بندر علی مندلاوی، السلیمانیه.
- جویدە، وەدیع، کورت میللیەتچیلەرنن تاریخی-کۆکانلەری ڤە گالشمی،جەڤیرن:ئیسماعیل چەکەم ڤە ئەلپەر دوومان، ئیلتیشم یاینلەری، ئیستانبول.

- حیلمی، ڕەفیق، ١٩٤١، شعر و ئەدەبیاتی کوردی، بەغدا.
- خەزنەدار، مارف، مێژوی ئەدەبی کوردی،٢٠١٥،دەزگای ئاراس، هەولێر.
- ڕەشوان، حوسێن، ١٩٨٣، گۆڤاری کاروان،ژمارە/٧.
- زەکی، محمد امین، ١٩٥٢، تاریخ مشاهیر الاکراد، بەغدا.
- سەجادی، عەلائەدین، ١٩٥٢، مێژووی ئەدەبی کوردی،بەغدا.
- سەرفراز، مەسعوود، ٢٠٠٥، کورد کتێب چاپخانە، ئیستانبول.
- سەعید عەبدوڕەحمان، ١٩٢٥، کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی،بەغدا.
- طالبانی، جلال، ١٩٧١، کردستان والحرکە القومیە الکردیە،بیروت.
- فندی، رشید، ٢٠٠٨، الفکر الکامل الکوردی بین خانی و حاجی قادری کۆیی، دهۆک.
- فندی، رشید، ١٩٩٦، خانی و حاجی، دهۆک.
- فؤاد، کەمال، ١٩٧٢، کوردستان- یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی، بەغدا.
- گهادەری، فارانگس، ٢٠١٤، حاجی قادریێ کۆیی و هلاتنا نەتەوە پەروەریا کوردی،جەڤین: فەخریا ئەدسای، زارما، ژمارە/٢.
- لیژنە، ٢٠١٠، لیژنەیەک لە وەزارەتی پەروەردە،زمان و ئەدەبی کوردی بۆ پۆلی نۆیەمی بنەڕەتی،لبنان.
- مەلا عەبدولکەریم، محەمەد، ١٩٦٠، حاجی قادری کۆیی- شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیانی نەتەوەی کورد، بەغدا.
- مەلا کەریم، محەمەد، ١٩٨٩، دیوانی حاجی قادری کۆیی، هەنگاوێکی تر بە ڕێگادا،بەغدا.

- محەمــەد، مەســعود، ١٩٧٣ – ٧٤ – ٧٦، حــاجی قــادری کــۆیی، کۆڕی زانیاری، بەغدا.
- مودەڕیس، عەبدولکەریم، ١٩٨٤، بنەماڵەی زانیاران،بەغدا.
- موکریانی، گیو، ١٩٦٩، دیوانی حاجی قادری کۆیی،هەولێر.
- میران، سەردار و شارەزا، ١٩٨٦، کەریم، دیوانی حاجی قادری کۆیی، هەولێر.
- نەفەل، یاینلەری، ٢٠٠٤، دیوانی حاجی قادری کۆیی، ستۆکهۆلم.
- نکتین، بازل، ٢٠٠٢، کورتلەر–سۆسیۆلۆک ڤە تاریخی ئینجەلەمە، جەڤیرن: حوسەین دەمیرهان ڤە جەمال سورەیا،ئیستانبول.
- وودس، سێرهنری، ف، ١٩٧٦، تورکیا ئانیلاری، میللەت یانیلاری.

خانیی دوویەم

حاجی قادری کۆیی

قەدری یەلدرم

قەدری یەلدرم:

له لجێ - دیاربەکر هاتیه دنیایێ، خوەندنا خو ل ورکر دناڤبەرا سالێن(١٩٩٤-١٩٩٨) اندا ل یونیڤەرسیتەیا حەڕڕانێ فاکولتەیا ئیلاهیاتێ لیسانسا بلّند و دکتورا کر، د(١٩٩٩)یان ل یونیڤەرسیتەیا دیجله فاکولتەیا ئیلاهیاتێ بوو ئالیگرێ دۆچەنت، (٢٠٠٤) بوو دۆچەنت، (٢٠١٠) یان ژی بوو پرۆفەسۆر. جێگرتیا ڕەکتۆریا یونیڤەرسیتەیا ئارتوکلو و مودورتیا بەشا کوردۆلۆژی کر. د هەلبژارتنا (٢٠١٥) اندا ژ سێرتێ بوو مەبعوسێ هەدەپێ.

ناڤەرۆک

٠١ کورتە ژیانا حاجی قادرێ کۆیی.

٠١٠١ جهو دیرۆکا ژ دایکبوونا وی، باڤ و دایا وی.

٠٢٠١ خویندنا وی یا مەدرەسەیێ.

٠٣٠١ چووینا وی یا ستەنبۆڵی و وەفاتا وی ل ور.

٢. سەرەنجاما دیوان و هەڵبەستێن وی.

٠١٠٢ شەوتاندنا دیوانا وی یا (٨٠٠) ڕووپەلی.

٠٢٠٢ وەشاندنا هەلبەستێن وی د ڕۆژنامە و گوڤارێن کوردی دە.

٠٣٠٢ ژنوڤە خەباتێن ل سەر دیوان کرنا هەلبەستێن وی کەدکارێن ڤان خەباتان.

٣. ژ ئالیێ شکل و ناڤەرۆکێ ڤە هەلبەست و ڕامانێن وی: دڤالبەکی کلاسیک دە ڕەحکی نووژەن.

٠١٠٣ ژ ئالیێ شکل ڤە.

٠١٠١٠٣ زمان، زاراڤا و کێش.

٠٢٠١٠٣ شکلێن نەزم و سەروا.

٠١٠٢٠١٠٣ قەسیدە.

٠٢٠٢٠١٠٣ غەزەل.

٠٣٠٢٠١٠٣ مەسنەوی.

٠٤٠٢٠١٠٣ روباعی(چارین، دووبەیتی).

٠٥٠٢٠١٠٣ موفرەد(تاک).

٠٦٠٢٠١٠٣ هن وەجیزەیێن کو دشبن گۆتنێن پێشیان.

٠٢٠٣ ژ ئالیێ ناڤەرۆکی ڤە.

٠١٠٢٠٣ زمانێ کوردی.

٠٢٠٢٠٣ ژ ئاليا يەكيتى، ئازادى و هونەر ڤە نيشاندانا ئەرمەنى و هن گەلێن دن وەكى ميناك.
٠٣٠٢٠٣ ترسا ژ دامەزراندنا دەوڵەتا ئەرمەنستانێ ل سەر ئاخا كوردستانێ.
٠٤٠٢٠٣ دوو ئاموورێن خەلاسیێ: قەڵەم و شوور/ چەك.
٠٥٠٢٠٣ پەروەردەيا ژنان.
٠٦٠٢٠٣ شێخێن سەختەيێن كو خەڵقى د خاپينن و وان پاشڤە دێلن، ڕامانێن شاش يێن تەريقەت و تەسەوفێ.

٠٤ دياردەيێن كو دوارێ ولاتپاريزيا كوردى دە باندۆرا وان ل سەر حاجى قادر چێ بوويە.

٠١٠٤ باندۆرا مالباتا بەدرخانيان.
٠٢٠٤ باندۆرا ستانبۆلێ.
٠٣٠٤ باندۆرا خانى و(مەم و زين)ێ.

- ژێدەر

پێشگوتن

ئەڤ خەباتا بەر دەستێ وە لێکۆلینەک دەربارێ حاجی قادرێ کۆیی دایە کو ژ ئالیێ جەلادەت عالی بەدرخان ڤە وەکی خانیێ دوویەم تی بناڤکرن.

دەنگێ ئەحمەدێ خانی یێ کرمانجی یێ سەد سالا (١٧)، د سەد سالا (١٩) دبە دەنگێ حاجی قادرێ کۆیی یێ سۆرانی لە کوردستانێ ژ نووڤە ئۆلان دایە.

ل باکوور دەربارەیێ خانی دە تێرا خوە خەبات هاتنەکرن، لێ ب قاسی کو ئەم دزانن دەربارەیێ کۆیی دە ب تایبەتی د ئاستا پرتووکان دە لێکۆلینەکا سەربەخوە هێژ نەهاتیەکرن، ب ئامانجا تژەکرنا ڤێ ڤالاییێ ب تەڤکاریەکا موتەوازی، مە حەوجەداری و گونجاڤ دیت کو ئەم ڤێ لێکۆلینێ بە دوو زمانان، ب ترکی و کوردی بکن، مە هەلبەستێن سۆرانی یێن ڕەسەن د بەشا ترکی دە دگەل وەرگەڕا وان ئەترکی، یێن بەشا کوردی ژی دگەل وەرگەڕا وان ئەکورمانجی دانە، وەرگەڕ ژ ئالیێ مەڤە هاتیەکرن.

دەما کو ئەڤ لێکۆلین بێ خوەندن، دێ یێ دیتن کو حاجی قادر خوەندنا خوەیا مەدرەسەیێ ل جهێ ژ دایکبوونا خوە، ئانگۆ ل کۆیێ (کۆی سەنجەق) و دەردۆرا وێ تەمام کریە و ئیجازەتنامە وەرگرتیە، هێن کو فەقێ مەدرەسەیێ بوویە دەست بە گوتنا هەلبەستان کریە، هەلبەستێن کو وی د وێ دەمێ دە گوتنە، ژ ئالیێ شکل و ناڤەرۆکێ ڤە فەرقا وان ژ هەلبەستێن هەلبەستڤانێن بەری وی و ژ یێن هەڤپیشە یێن وی یێن هەمدەم نینە، لێ پشتی کو دسالا (١٢٨١/١٨٦٤) ان دە چوویە ستەنبۆلێ، ل ور مالباتا بەدرخانیان ئاکو خوە فەدایێ مافێن کوردان یێن رەوا کربوو ناس کریە، بوویە ماموستەیێ زارۆکێن ڤێ مالباتێ و نوسخەیەکا دەستخەتا (مەم و زین)ێ یاکو ل با باڤێ جەلادەت

عالی بەدرخان، ئەمین عالی بەدەرخان بوویە، دیتیە و خوەندیە، هنگێ ڕامانێن وی گوهەڕییە و ئەڤ ڕامانێن خوەیێن نوو د هەلبەستێن خوەدا ئانینە زمان. د چارچۆڤەیا مافێن کوردان یێن ڕەوا و نەتەوەیی دە وی ژی مینا خانی دەربارەیێ پەروەردە یا ب زمانێ زگماکی، یەکیتی، ستاتوو و ڕێبازێن تێکۆشینێ د ڕامانێن خوە ب ڕایا گشتی ڕە پارڤەکرن، ئانگۆ کۆیی ئیدی وەکی ڕحەکی نوو د قالبەکی کەڤن دە دەرکەتیە هۆلێ، کەسێن کوڤێ لێکۆلینێ بخوینن دێ دوو کوییێن ژ هەڤ جودا ببینن: کۆیێ کەڤن وییێن نوو.

ئەڤ لیکۆلین ب ئامانجا کو ب قاسی دلۆپەک ژ دەریایێ بە ژی کوردێن باکوور ڤێ خانیێ دوویەم ناس بکن هاتیە ئامادەکرن.

پ. د. قەدری یەلدرم

گولان ٢٠١٦

١- كورته ژيانا حاجى قادرێ كۆيى:

حاجى قادر ل گوندێ (گۆڕقەرەج)ێ یێ ل سەر باژێڕێ كوى سەنجەقێ[١]، هاتیه دنیایێ، دەرباریێ دیرۆكا ژ دایكبوونا وى دە نێڕینێن ژ هەڤ جودا هەنە، لێ بێتر دیرۆكا (١٢٣١/ ١٨١٥–١٨١٦) دەردكەڤە پێش[٢].

چاوا كو د مالكا ژێرین ئا هەلبەستەكە خوە دە دیاردكە، ناڤێ باڤێ وى ئەحمەدە، ناڤێ دیا وى فاتێ(فاتما)یە[٣]:

باوكـم ئەحمــەد بــوو، ناوى بيــرم دێ
خەڵقــى لادێ بــوو، دايكــى مــن فاتــێ

---

١. شەمسەدین سامى یێ كو د سالا (١٩٠٤)ان وەفات كریه د بەرهەما خوە یا بناڤێ (قاموس الاعلام) دە د مادەیا (كۆیسانجاق)ێ دا دەرباریا ڤێ باژاڕێ دەما خوە دە ڤان ئاگاهیان ددە: ئەڤ باژاڕ ل سەنجەقا شارەزوورێ، (٧٠) كیلۆمەترە ل باشوورێ كەركووكێ ل كێلەكا زابا ژێرین جهـ دگرە و نفووسا وى (١٠٠٠٠) ە، دڤێ باژێڕێ دە ئەڤ بینا هەنە:
١ كەلەهـ
١جامع
١٠ مەسجید
٣ مەدرەسە
٦ دبستانێن زارۆكان
٣ تەككە
٣٤٠ دكان
٣ حەمام
١ فرن
٨ ئاش
نیشتەجیێن كۆیسەنجەقێ ب گشتى مسلمان و كوردن، دگەل ناحیەیا شەقلاوەیێ، ژمارا گوندان (٢٥٢)یە، نفووسا گشتى(١٨٠٠٠)ە، (٥٠٠) ژێ كلدانى/ نەستوورینە، (٦٠) ئیسرائیلى نە، یێن مایى ب تەڤایى مسلمان و كوردن.
٢– فندى، الفكر، ٦٣.
٣– میران و شارەزا، دیوان، ل ٩.

باڤێ مـن ئەحمـەد بـوو، ناڤـێ وی تـێ بیـرا من
مرۆڤەکـی گونـدی بـوو، فاتـی بـوو ناڤـێ دیا من

چاوا کوتێ زانین ناڤێ (فاتما)یێ د زمانێ کوردی دە وەکی (فاتێ)تێ بچووککرن.

دناڤا کوردان دە ژ جەژنا قوربانێ رە جەژنا حاجیان تێ گۆتن، نەژی بۆ کو حاجی چوویە حەجێ، ژ بۆ کو ڕۆژا جەژنا حاجیان هاتیە دنیایێ مالباتا وی ناڤێ حاجی لێ کریە، لەوڕا چاوا کو ژ مالکا وی یا ژێرین ئا کو د هەلبەستەکە وی دە دەرباس دبە ژی تێ فامکرن ئەو نەچوویە حەجێ:[١]

مەنزلـــی مەئمەن نەماوە ئیســتەکە ئەییامەکە
ڕاحەتــی مومکین نییە نەچیـــە مەدینە یا مەکە

نهـا ئـەڤ هەیامەکـە کـو قۆناغەکـە ب ئەولـە نەمایـە
ڕاحەتـی مومکیـن نینـە، نەچوویـە مەدینـە و مەککەیـێ

د حەفت سالیا حاجی قادر دە باڤێ وی وەفات دکە، ژ بەر ڤێ قاسـی ب دیا خوە رە دچە کۆی سـەنجەقێ و ل ور بجهـ[٢] دبن.

١- میران و شارەزا، دیوان، ل، ٢٧١
٢- سەجادی، مێژوو، ل ٣٣٥

٢.١. خوندنا وی یا مەدرسەیێ:

پشتی کو حاجی قادر و دیا خوە دچن ل کۆیێ بجهـ دبن، دیا وی وی تەسلیمی قوتابخانەیا سەرەتایی یا دینی کو وەکی (کوتتاب) تێ بناڤکرن دکە، پشتی کو قورئانا پیرۆز ل ڤێ قوتابخانەیێ خەلاس دکە ژ بۆ دۆماندنا خوەندنا مەدرەسەیێ دچە مزگەفتا موفتی، مزگەفتا حاجی بەکر ئاغا و مزگەفتا حاجی مەلا ئەسعەد ژ بۆ کو ڕەوشا مالباتاوی یا ئابووری باش نەبوو ئاغا و بەگێن کۆیێ ئالیکاریا وی دکرن[١]. دڤێ ناڤبەرێ دە دیا وی ژی وەفات دکە، ژ ئەقربایێن وی یێن پێش مەلا عومەرێ گونبەدی وی حیمایا دکە. حاجی قادر و هەڤالێ وی یێ بناڤێ مەلا عەبدوڵڵا جەلیزادە ژ بۆ دۆماندنا خوەندنا مەدرسەیێ دچن بالەکێ و چەند سال ل با مەلا محەمەدێ بالەکی دەخوینن کو ئەڤ سەیدایێ وان د دەما خۆە دە عالمێ هەری ناڤدارێ هەرێما سۆران بوو[٢]. ژ هەلبەستەکە حاجی قادر ئاکۆ ب رێیا نامەیێ ژ ستەمبۆلێ ژ هەڤالێ خوە مەلا عەبدوڵڵا رە شاندیە کۆیێ تێ فامکرن کو زارۆکیا وی پڕ ب فەقیری دەرباس بوویە، لەوڕا حاجی دمالکەکا ڤێ هەلبەستا خوە دە وەها دبێژە[٣]:

بەفکرت دێ زمانێ چووینە بالەک
بەپێ خواسی نە کەوشم بوو نە کالەک

گەلۆ تی بیراتە دەما کو ئەم چووینە بالەک
ب پێخواسی، نە سۆلەک من هەبوو، نە مەستەک

پشتی کو حاجی قادر و مەلا عەبدوڵڵا (٥) سال ل بالەکێ دمینن مەلا عەبدوڵڵا ڤەدگەڕە کۆیێ، لێ حاجی چاوا کو دمالکا

١- سەجادی، مێژوو، ل ٣٣٥.
٢- فندی، الفکر، ص ٦٥-٦٦
٣- سەجادی، مێژوو، ل٣٣٥.

ژێرین ئا هەلبەستەکە خوە دە دبێژە ئەو هەروەکی عیسا پێغەمبەر نە ژنەکە وی هەیە نە زارۆکەکی وی، نە مالێ وی هەیە نە مالاوی، باڤ و دیا وی ژی وەفات کریە، نە خوە تشتەکی کو وی بکشینە کۆیێ نەمایە[1]:

هەر منم ئێستا وارسی عیسا

بێ ژن و ماڵ و بێ کوڕ و مەئوا

دڤێ زەمانێ هەر ئەز وارسێ عیسامە

ئەز بێ ژن و مالم، بێ کورو خانی مامە

ژبەر ڤی قاسی حاجی قادر ڤەناگەڕە کۆیێ و ژ پێشڤەبرنا خوەندنا خوە یا مەدرەسەیێ دچە کوردستانا ئێرانێ و ل ور مەدرەسەیێن مەهاباد، سنە و سەردەشتێ دخوینە، ئیجازەتێ دستینە و پاشی ڤەدگەڕە کۆیێ[2]، وی ل کوردستانا عیراقێ لە ئەربیل و سلیمانیێ ژی خوەندیە[3].

٠١٠٣ چووینا وی یاستەنبۆلی و وەفاتا وی ل ور:

حاجی قادر پشتی کو ل کوردستانا ئیرانێ پەروەردەیا خوە یا مەدرەسەیێ د ئاستا ژۆردا تەمام دکە و ڤەدگەڕە کۆیێ، ل ور شێخ نەبیێ ماویلی کو ب هەزاران موریدێن وی هەبوون ب بکارینانا دین ژ بۆ بەرژەوەندیین خوەیێن شەخسی و ب خاپاندنا کوردان سووچدار دکە و عەلەیهێ وی دە هەلبەستان دبێژە، ژبەر ڤێ قاسی شێخ موریدێن خوە لێ سۆر دکە کو ژ حەقێ وی دەرکەڤن.

حاجی قادر دوێ ناڤبەرێ دە ژ بۆ بەشداربوونا مەراسیما ئیجازەتێ دچە گوندێ هەرتەلێ. ل ڤەگەڕێ موریدێن شێخ

١- میران شارەزا، دیوان، ل ٢١٠؛ سەجادی، مێژوو، ل٣٣٧.

٢- لیژنە، زمان و ئەدەبی کوردی بۆ پۆلی نۆیەمی بنەڕەتی، ل١٩٣-١٩٥.

٣- سەلەفی و دۆسکی، معجم الشعراء الکرد، ص ٢٩٤.

ئیرشێ وی دکن و دکن وی بکوژن، لێ سەیدا و فەقییێن کو ب وی ڕە بوونە وی ژ دەستێن موریدان خەلاس دکن.

حاجی قادر پشتێ ڤێ ئێرشێ ئیدی فام دکە کو نکارە ل کۆیێ بمینە و د سالا(١٢٨١/١٨٦٤)ان دە دچە ستنبۆلێ. ب قاسی (٣٣)سالان ل ستەنبۆلێ دژی و دسالا(١٢٣٢/١٨٩٧)ان دە د(٨٠) سالیا خوە دە ل ور وەفات دکە[1].

جەنازەیا حاجی قادر ل ستەنبۆلێ ل تاخا ئوسکوداری ل گۆڕستانا قەرجە ئەحمەدێ تێ دفنکرن، جەلادەت عالی بەدرخان دڤێ واری دە د ژمارا (٣٣)یان ئا هاواری دە وها دبێژە[2]: (حاجی قادر د سالا ١٩١٢ێ هیجری دە ل ستەنبۆلێ چوویە ڕەحمەتێ، ب ئەقلێ من ل سکوداری د گۆڕنستانا ڕەقەجە-ئەحمەد دە شارتیە، ئەز دکارم بێژم من حاجی دیتیە، لێ نکارم بێژم ئەز حاجی ناس دکم، ژبەر کو سالا کو حاجی چوو ڕەحمەتێ ئەز هێژ نوو کەتیبووم سەر لنگان).

تێبینی: دڤێ نڤیسا جەلادەت دە دوو پرسگرێک هەنە، دبە کو ژ شاشیتیا چاپێ قەومیبن، یەک (سالا ١٩١٢ یی هیجریە) یا دن ژی(گۆڕنستانا ڕەقەجە-ئەحمەد)ە،مرۆڤ دکارە ناڤێ گۆرستانێ وەکی(قەرەجە- ئەحمەد)، سالا(١٩١٢)ان ژی وەکی (١٢٣٢) سەرەڕاست بکە.

ل گۆر مەسعود محەمەد حاجی قادر ل ستەنبۆلێ کەتیە ناڤا مالباتا بەدرخانیان و بوویە مامۆستەیێ زارۆکێن ڤێ مالباتی[3].

فازل کەریم ئەحمەد (مامۆستا جەعفەر) د بەرهەما خوە یا کوردی یا بناڤێ (دیرۆکا فکرا کوردی) دە ژ عەبدوڵڵا

١- فؤاد، کوردستان ، ل١١؛ فندی، الفکر، ص ٧١-٧٢.
٢- بەدرخان، هاوار، ساڵ/٩(١٩٤١) ، ژمار/٣٣: ٨١٧.
٣- محەمەد، حاجی قادری کۆیی I، ل ٨٣.

مەردۆخ نەقل دکە کو وی ب کاموران بەدرخان ڕا هەڤدیتنەک کریە، دڤێ هەڤدیتنێ دە کاموران ژی ڕەگۆتیە کو دزارۆکیا من دە حاجی قادر دەرس دایە من، لی نڤیسکار(مامۆستا جەعفەر) ب گومان نێزکی ڤێ مەسەلەیی دبە، لەوڕا دبێژە کو دەما کو حاجی قادر وەفات کریە کامران دوو سالی بوویە[1].

٢. سەرەنجاما دیوان و هەلبەستێن وی /

١.٢. شەوتاندنا دیوانا وی یا(٨٠٠) ڕووپەلی:

حاجی قادر خواست کو دیوانا خوە ل ستەنبۆلێ چاپ بکە لێ ژبەر ڕەوشا ئابۆری نکاری ڤێ ئامانجا خوە بجه بینە، ژبەر ڤێ قاسی ژ بۆ چاپکرنێ دیوان تەسلیمی میر عەبدوڕەزاق بەدرخان کر، لێ پشتێ کو ئەڤ میر تێ ئیعدامکرن مرۆڤێن حکومەتا ئیتتحاد و تەرەقیێ دەست ددن سەرهەمی ئەشیایێن وی کو دیوانا حاجی قادر ژی دناڤ وان ئەشیایان دابوویە[2].

یەکەمین کەسێ کو بەشەک ژ هەلبەستێن حاجی قادر وەکی دیوانچە وەشاندیە، عەبدوڕەحمان سەعیدە، نڤیسکار د دستپێکا ڤێ دیوانچەیا کو سالا (١٩٢٥)ان دە (٢٨) سال پشتی وەفاتا حاجی قادر ب ناڤێ (کۆمەڵە شیعری حاجی قادر کۆیی)دە وەشاندییە ب کورتی وها دبێژە: هەلبەستێن حاجی قادری پڕن لێ مخابن ژبەر دەرفەتێن ئابۆری ئەڤ هەلبەست نەهاتنە چاپکرن و گەلەک ژوان وندا بوونە، حاجی بەشەک ژ هەلبەستێن خوە دبن سەرناڤێ (غیرەتا میللی)دە جڤاندنە و ژ بۆ کو چاپ بکە ژ مالباتا بەدرخانیان دایە عەبدوڕەزاق بەدرخان، لێ عەبدوڕەزاق

١- جەعفەر، مامۆستا (فازل کەریم ئەحمەد)، تاریخ الفکر الکردی، ص٤٥٢-٤٥٥.

٢- سەلەفی و دۆسکی، معجم الشعراء الکرد، ص ٢٩٥.

بەدرخان ب چالاکیێن ژ بۆ دامەزراندنا کوردستانەکا سەربخوەو دڤێ چاچۆڤەیێ دە ب خیانەتا وەتەنی هاتیە سووچدارکرن و ژ ئالیێ حکومەتا ئیتتحاد و تەرەقیێ ڤە ل موسلێ هاتیە ئیعدامکرن، ئەو هەلبەستێن بژارتە کو پێڕە بوونە ژ ئالیێ ترکان ڤە تەڤل هاتنە شەوتاندن و کورد ژ ڤێ گەنجینەیا زانست و چاندێ بێ پار مانە[1].

جەلادەت بەدرخان د گۆڤارێ (هاوارێ) دە د ژمارا (٣٣) یان دە، دبن سەرناڤێ (کلاسیکێن مە) دە دەربارەیا حاجی قادرو دیوانا وی دە وها دنڤیسە: حاجی قادرێ کۆیی خانێ ددوانە، ئەو ژی وەکی خانی ب دەردێ ملەتێ خوە دشەوتی. شیعرو قەسدەییێن وی تەڤ دە ل سەر ملەت و وەلێتن، چەند شعرێن حاجی قادر د سالا (١٩٢٥)ان دە ل بەغدایێ دبن ناڤێ(کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی) دە چاپ کرنە، د وێ کۆمەلێ دە بسەرهاتیا حاجی ژی گوتنە، ل گۆرا وێ کۆمەلێ حاجی قادر کوڕێ مەلا ئەحمەدە، د گوندێ (گۆڕقەرەجێ) دە ژ دیا خوە بوویە و ژ عەشیرا زەنگەنەیە، لێ ژبەر کو زارۆتیا خوە دە گەهشتیە کۆیێ ناڤێ (کۆیی) پێڤە بوویە.

حاجی ژی وەکە نالی و شێخ رەزا چوویە ستەنبۆلێ و کەتیە جڤاتا ئەدەبی و شاعیرێن ستەنبۆلێ. ژ شاعیرێن وێ هەیامێ پڕێن وان فارسیا خوە ل بەر دەستێن حاجی خوەندنە. حاجی دیوانەکا مەزن هەیە ئان هەبوو، حاجی ژ دیوانا خوە دوو نسخە نڤسیاندبوون، هەکە نسخەکی وێ ترکان شەوتاندییە هەیە کۆ نسخا دن ڕۆژەکی بکەڤە

---

[1]- سەعید، کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی، ل٤–٦.

دەستێن مە[1].

٠٢٠٢ وەشاندنا هەلبەستێن وی د رۆژنامە و گۆڤارێن کوردی دە:

دەما حاجی قادر ل ستەنبۆلێ دژیا ڕۆژنامە و کۆڤارەکە کوردان کو هەلبەستێن خوە تێدە بوەشینە تونەبوو، یەکەم ڕۆژنامەیا کوردی یا بناڤێ (کوردستان)ێ د سالا(١٨٩٨)ان دەرکەت، د ژمارا (٣)یان ئا ڤێ رۆژنامەیێ دە هەم قالا وەفاتا حاجی قادر هاتیە کرن، هەم ژی هەلبەستەکا وی یا بە شکلێ قەسیدەیێ هاتیە وەشاندن، د ڕۆژنامە و گۆڤارێن کوردی یێن کو دناڤبەرا سالێن(١٨٩٨-١٩٢٥)ان دەرکەتنە دە ب تەڤایێ (١٩) هەلبەستێن حاجی قادر هاتنە وەشاندن. ڕۆژنامە (ڕ) کۆڤارێن(ک) کو ئەڤ هەلبەست دوان دە هاتنە وەشاندن د تابلۆیا ژێرێن دەهاتنە نیشاندان[2]:

رستەیا دەستپێکی یا هەلبەستێ	ڕۆژنامە/ کۆڤار	سال	هەژمار
زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە	کوردستان(ڕ)	١٨٩٨	٣
زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە	ڕۆژی کورد(ک)	١٩١٣	٢
زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە	تێگەیشتنی راستی(ڕ)	١٩١٨	٢٤
تا ڕێک نەکەون قەبیلی ئەکراد	ژیانەوە(ڕ)	١٩٢٥	٤١
سلام الله منی کل یوم	ڕۆژی کورد(ک)	١٩١٣	٢
سلام الله منی کل یوم	تێگەیشتنی ڕاستی(ڕ)	١٩١٨	٣٢، ٢٥

١- بەدرخان هاوار، سالٚ/١٩٤١، ژمار/ ٣٣، ل ٨١٧.

٢- بالەکی، یادگار ڕەسول، (باندۆرا هەلبەستێن حاجی قادرێ کۆیێ یێن کو ناڤبەرا (١٨٩٨-١٩٢٥) دە هاتنە وەشاندن ل سەر نووبوونا هەلبەستا کوردی)، وەرگێڕ، مەهدی جافەر زادە، زارما، سال ٢٠١٦، ژمارا ٦، ل ٩-١٠.

ئەگەر کوردێک قسەی بابی نەزانی	ڕۆژی کورد(ک)	١٩١٣	٢
ئەگەر کوردێک قسەی بابی نەزانی	تێگەیشتنی ڕاستی(ڕ)	١٩١٨	٢٣
هەر کوردە لە بەین کولی میللەت	ڕۆژی کورد(ک)	١٩١٣	٢
هەر کوردە لە بەین کولی میللەت	تێگەیشتنی ڕاستی(ڕ)	١٩١٨	٣٣
کوردەکی کۆیی کەوتەوە یادم	ڕۆژی کورد(ک)	١٩١٣	٤
وادیارەڕەسم قانوونێکی دەوران دادەنێ	هەتاوی کورد(ک)	١٩١٣	١
شەهسواری بەلاغەتی کوردان	هەتاوی کورد(ک)	١٩١٣	١
شەهسواری بەلاغەتی کوردان	دیاری کوردستان(ک)	١٩٢٥	٩،٧،٣
خوسرەو و کەیقوباد و ئەسکەندەر	هەتاوی کورد(ک)	١٩١٣	٢
خوسرەو و کەیقوباد و ئەسکەندەر	دیاری کوردستان(ک)	١٩٢٥	١٤،١٣
شێخ بزەینی قسەی وەکو جافە	هەتاوی کورد(ک)	١٩١٣	٢
خۆ دەزانن سولالەیی ئەکراد	هەتاوی کورد(ک)	١٩١٣	٢
یا ئیلاهی بە ئایەتی مونزەل	هەتاوی کورد(ک)	١٩١٣	٢
ئودەبا چاکە لێم نەبن دەرهەم	هەتاوی کورد(ک)	١٩١٣	٢
ئودەبا چاکە لێم نەبن دەرهەم	ڕۆژی کورد(ک)	١٩١٣	٢
ئودەبا چاکە لێم نەبن دەرهەم	تێگەیشتنی ڕاستی(ڕ)	١٩١٨	٢٤
لە ڕۆما کەوتە بەرچاوم	ژین(ک)	١٩١٨	٢
ئەو ڕۆژە بە ئەمری حەیی مەننان	ژین(ک)	١٩١٨	٥
قسەیەکم هەیە دەیکەم مەلێ..	ژیانەوە(ڕ)	١٩٢٥	١٩
وتم بەبەختی خەواڵو بەسە ئەتوبێ خودا	دیاری کوردستان(ک)	١٩٢٥	٢،١
لەگاوان و شوانی کوردەکان یەک	دیاری کوردستان(ک)	١٩٢٥	١٢،١١
ئەبێ نەزیروهەمتاهەرتۆی کەبێ قەراری	دیاری کوردستان(ک)	١٩٢٥	١٢،١١

هەلبەستەکی حاجی قادر ئا بشکلێ قەسیدەیێ هاتیە نڤیسین و ژ (٧) مالکان پێک تێ د ڕۆژنامەیا (کوردستان)ێ دە د ژمارەیا (٣)یەم ئا سالا (١٨٩٨)ان دە د گەل نووچەیا وەفاتا وی هاتیە

وەشاندن، ئۆرجینالا نووچەیێ وەهایە:

((ملایەک ژ سۆرا هەبی، سالا دی وەفات کر، ڕەحمەتی خوەدێ لێ بە، خوەدێ گونەهێن وی بغەفرینە، ناڤێ وی عەبدولقادر بی، ئەڤ مرۆڤ ساغیا خوەدا گەلەک خەبتی، دەرحەقا عیلماندنا عیلم و مەعریفەتێ دە گەلەک بەیت و ئەشعارێن کورمانجی دنڤیسی، ڕێدکر وەلاتێ خوە سۆرا، ئەزمانێ وی ئەزمانێ سۆرایە، لۆما کورد هەمی ڤێ ئەزمانێ نزانن، پشتا کتێبا مەم و زینێ دە ب خەتێ دەستێ خوە هن بەیت نڤیسینە. تەبەڕوکەن من ئەو ئەبیات ل ڤێ جەریدەیێ دە بنڤیسین، وەکی ب دیقەت بێ خوەندەن، مانا وان خوەش تێت فامکرن[1].

ئەڤ هەلبەست و هەلبەستا کو جەلادەت بەدرخان ب سالان پاشێ د سالا (١٩٤١)ێ دە کۆڤارا (هاوار)ێ د ژمارا (٣٣)یان دە وەشاندیە و دەربارەیا وێ ئاگاهی دایە هەمان هەلبەستن، ئەم ژ ڤێ ئاگاهیێ فام دکن کو ئەو نوسخە یا(مەم و زین)ێ یا کو حاجی قادر ل سەر پشتا وێ ئەڤ هەلبەست نڤیسیە نوسخەیا با باڤێ جەلادەتە. بەلێ جەلادەت دەربارەیا ڤێ هەلبەستێ دە وها دنڤیسیە:(ئەزی ئیرۆ شیعرەکە حاجی ئا نە چاپبوویی بەلاڤ بکم، حاجی ل سەر مەم و زینا باڤێ من ئا دەسنڤیس شیعرا ژێرێن نڤیسانديە)).

زەمانــە ڕەسـمی جارانـی نەمــاوە
چراغــی نــازم و مونشـی کــوژاوە

ڤـێ دەمـێ تشـتەک ژ عادەتێـن بـەرێ نەمایـە
چرەیـا هەلبەسـتڤان و نڤیسـکاران ڤەمرییـە

لــە دەوری ئێمــە ڕۆمــان و جەریــدە
ئەگەرچــی مەقســەدە زانینــی بــاوە

١- فؤاد، کوردستان، ژمار/٣.

د دەورا مەدە هەنە ڕۆمان و ڕۆژنامە
هەر عیلمێ کو ئامانجە ب وان بەلاڤ بوویە
ئەمان قەدری بزانن ئەم کتێبە
لە دنیا ئێستەکێ هەمتای نەماوە
ئەمان ها! هوون قەدرێ ڤێ کتێبێ بزانن
ل دنیایێ نها هەمتایێ وێ نەمایە
لە ئەییامی حەیاتی شێخی خانی
لەسەر نوسخەی خەتی ئەو نوسراوە
کتێبا دەما ژیانا شێخی خانی یە ئەڤ کتێب
من ئەڤ هەلبەست ل سەر نوسخەیا وێ نڤیسیە
لەلای ئەڕبابی خۆی بۆ قەدر و قیمەت
خەزێنەی گەوهەرە و کیسەی دراوە
ل با وان کەسێن کو قەدرێ ڤێ کتێبێ دزانن
ئەو گەنجینەیا جەوهەران و کیسێ پەرەیە
لە مەجمووعی دووەل سۆران و بۆتان
لە سایەی ئەم کتێبە ناسراوە
ل سۆران بگرە هەتا بگهیژە بۆتان
هەر دەولەت ب سایا ڤێ کتێبێ ناڤدار بوویە
لە کوردان غەیری حاجی و شێخی خانی
ئەساسی نەزمی کوردی دانەناوە
دناڤ کوردان دە ژ بلی حاجی و شێخی خانی
کەسێ کو ئەساسێ هەلبەستا کوردی داینە نینە

دسالا (١٩١٣)ان دە د ژمارەیا (٢)یەم ئا کۆڤارا (ڕۆژی کورد) دە، دسالا (١٩١٨)یان دە د ژمارە (٢٤)ەم ئا ڕۆژنامەیا

(تیگەیشتنی ڕاستی)دە و د سالا (١٩٢٥)ان دە د ژمارە (٤١)ەم ئا ڕۆژنامەیا (ژیانەوە)دە هەلبەستەکە حاجی قادر هاتیە وەشاندن، ئەڤ هەلبەستا کو ب شکلێ(مەسنەوی)یە هاتیە نڤیسین ئەڤە:

تارێک نەکەون قەبیلی ئەکراد
هەروا دەبنە خەرابە ئاباد

هەتاکو قەبیلەیێن کوردان ل هەڤ نەیێن
دایم دێ وها پەرێشان و غەریبمال بمینن

ئەنواعی میلەل لە گەورە تا چووک
خەملیوە مەمالیکی وەک بووک

میلەتێن جۆربەجۆر ژ مەزن هەتا بچووکان
وەلاتێن وان خەملینە هەروەکی بووکان

یەک بەرگن و یەک زوبان و یەک ڕەنگ
بێ غەیبەت و عەیب و عار و بێ دەنگ

یەک بەرگ و یەک زمان و یەک ڕەنگن
بێ غەیبەت و بێ عەیب و بێ دەنگن

دنیا بە تڕان دەخۆن و دەیدەن
هەرچۆنی مەرامیانە دەیکەن

ئەو دونیایێ ب تڕان دەخوەن و ددن
مەبەستا وان هەر چ بە وی بجهـ تینن

هەر کوردن ئەگەرچی پاکی مەردن
پا مالی زەمانە میسلی گەردن

دگەل کو کورد پاک و مەردن ژی، ئەو تەنێ
دبن لنگێن فەلەکێ دە پەلچیقاندی مانە

هەر مانەوە بێ نەواو مەزلووم
وەک بوومی خەرابەزار مەشئووم

دایـم وسـا بـێ دەنـگ و مەزلـووم مانـە
وەکـی بوومـێ خربەیـێ زارو بـێ یـوم مانـە
گــەر باعیســی ئــەم دەپرســی کامــە
شــەرتێکە کــە بــۆ هەمــوو تەمامــە
ئەگـەر تـو دەپرسـی: سـەدەما ڤیـا چیـە؟
شـەرتێ کـو لازمـە ژ بـۆ تەڤـان ئـەو چیـە؟
ئــەو شــەرتە بــە کوللــی ئیتتیفاقــە
گــەر مەرعــەش و وانــە گــەر عیراقــە
ئەو شـەرت بۆ هەر کەسێ ئەوە کو چێبە ئیتیفاق
دخـوازی بلا مەرعەش و وان بە، دخوازی عیراق
ســەد شــێخ و مــەلا، ئەمیــرو خانــی
بــۆ عیززەتــی عەیشــی زیندەگانــی
ب سـەدان شـێخ و مەلا، ب سـەدان بەگ و خان
ژ بـۆ دناڤا کێـف و زەوقـێ دە بکـن ژیـان
لــەو لاوە ئــەوان بــە حیلەســازی
لــەم لاوە ئــەوان بــە تەقلەبــازی
جارنـان ئـەو ژ وی ئالیـێ ڤـە ب دەک و دۆلابان
جارنـان ئـەم ژ ڤـی ئالیـی ڤـە ب ئاڤێتنـا لۆتـکان
قورپیــان بــە هەمــوو وڵاتــەوە دا
تــا مولــک و رەعییــە پاکــی فەوتــا
وان قرکـرن پێکئانیـن د وەلات دە هەمـوو
تاکو وەلات ژی هەموەلاتی ژی باش ژ هۆلێ رابوو
یەکیــان ئەمــی تــۆ دەکــەی نەیانکــرد
غەمیــان نەبوو کورد ئەگــەر هەموو مرد

تشـتێ كـو تـو نهـا دكـی، يەكـی ژوان نەكربـوو
كـورد هەمـی بمرن ژی خەما وان كەسـان نەبوو

د هەمان ساڵ و ژمارا كۆڤارا (ڕۆژی كورد) دە و دسالا (١٩١٨)ان دە، د ژمارا (٢٣) ئا ڕۆژنامەيا (تێگەيشتنی ڕاستی) دە هەلبەستەكە حاجی قادر كو ژ (٦) مالكان پێک دێ، هاتیە وەشاندن، ئەڤ هەلبەستا كو ب شكلێ قەسیدەیێ هاتیە نڤیسین وهایە:

ئەگـەر كوردێـک قسـەی بابـی نەزانی

موعەيـەن داكـی حیـزە بابـی زانـی

ئەگـەر كوردەكـی زمانـێ باڤـێ خـۆ نزانبـە
تەقـەز دايـكا وی قەحپەيـە، باڤـێ وی زينـاكارە

سـەلاحەددين و نورەددينـی كـوردی

عەزيزانـی جزيـر و مـووش و وانـی

سـەلاحـەديـن و نـورەديـنـێ كـوردی
عـەزيـزانـی جـزيـری و مـووش و وانـی

موهەلـهەل، ئەردەشـێر و دەيسەمی شێر

قوبـاد و بـاز و ميیـری ئەردەلانـی

مـوهـەلـهـەل، ئـەردەشـێـر و دەيـسـەمـی شێر
قـوبـاد و بـاز و مـيـرێ ئـەردەلانـێ

ئەمانـە پاكيـان كـوردن نيهايـەت

لەبـەر بێ دەفتـەری و نووسـينە فانی

وەكـی ئەنجـام ئـەو پاكـرەوان تـەڤ دە كـوردن
لـێ ژ بەر بێ دەفتەری و بێ نڤيسـيێ بوون فانی

کتێـب و دەفتــەر و تاریــخ و کاغــەز
بــە کــوردی گــەر بنووســرایە زوبانــی

پرتــووک و دەفتــەر و تاریـخ و کاغـەز
ئەگـەر بزمانـێ کـوردی بهاتایـە نڤیسـین

مــەلاوو شــێخ و میــرو پادشــامان
هەتــا مەحشــەر دەمــا نــاو و نیشــانی

مـەلاو شـێخێن مـە، میـر و پادشـاهێن مـە
نـاڤ و نیشـانێن وان دێ بمانـا هەتا مەحشـەرێ

٠٣٠٢ ژنووڤە خەباتێن ل سەر دیوانکرنا هەلبەستێن وی و کەدکارێن ڤان خەباتان:

عەبدورەحمان سەعید: پشتی کو دیوانا حاجی قادر تێ شەوتاندن و ژ هولێ رادبە، ولاتپارێزێ کورد عەبدورەحمان سەعید دەست بە جڤاندنا هەلبەستێن وی یێن کو ڤر دە وێ دە مانە دکە و هەلبەستێن وییێن کو ب دەست دخە دسالا (١٩٢٥) ان دە ل بەغدایێ ل چاپخانەیا دارو سسەلامی ددە چاپکرن[١].

چاوا کو مە بەرێ ژی قال کر عەبدورەحمان سەعید یەکەم کەسە کو هەلبەستێن حاجی قادر ژ نووڤە جڤاندنە و وەکی دیوانچە ئەو وەشاندیە، ئەڤ نڤیسکار دەما کو ل عێراقێ خوێندەکاری فاکولتەیا قانوونێ بوویە ئەڤ دیوانچە دبن سەرناڤێ (کۆمەلە شیعری حاجی قادر کۆیی) دە وەشاندیە، ئەڤ خەبات ژ بۆ کو د دەمەکە نیزیک وەکی (٢٨) سال پشتی وەفتا حاجی قادری دە هاتیە کرن گەلەک گرنگە.

مەسعود محەمەد: ژ ئالیێ مژارا مەڤە یەک ژ تایبەتییێن مەسعود

١- سەلەفی و دۆسکی، معجم الشعراء الکرد، ص ٢٩٥.

محەمەد ئەڤە، ئەو یەک ژ مالباتا مەلا عەبدوللایێ جەلیزادەیە کو مەلا عەبدوللا هەڤالێ حاجی قادرێ مەدرەسەیێ بوویە.

دڤێ چارچۆڤەیێ دا ئەو حاجی قادر ژ نێزیک ڤە ناس دکە، ڤێ نڤیسکارێ دبن سەرناڤێ (حاجی قادری کۆیی) دە وەکی دیوان خەباتەکە بەر فرەهـ ئاکو ژ (٣) جلدان پێک تێ کریە، جلدێن یەکەم و دوویەم ل بەغدایێ د سالا (١٩٧٣)یان دە، جلدێ سێیەم ژی دیسا ل بەغدایێ د سالا (١٩٧٦)ان دە وەشاندییە، نڤیسکار ب کورتی وها دبێژە: دیوانا حاجی قادرێ کۆیی ب کێمایی گەهشتیە ڕۆژامە، هەتاکو حاجی قادر ل کۆیێ بوویە، ئانگۆ بەری کو بچە ستەنبۆلێ وی ل سەر ولاتپارێزیا کوردی هەلبەست نەنڤیسیە، چەند جوانێن کۆیی ژ من خواستن کو ئەز گۆتارەک بنڤیسم و تێدە ببێژم کو حاجی قادر بەرێ کو بچە ستەنبۆلێ ژی هەلبەستێن ولاتپارێزیێ نڤسینە، لێ من ئەڤ داخواز قەبوول نەکر[1].

کەریم شارەزا: دسەریا نڤیسکارێن کو ژ سالێن (١٩٧٠)یان هەتا ڕۆژا مە دەرەباریا حاجی قادر دە خەبات کرنە کەریم شارەزا تێ، خەباتەکا داوین ئا کەریم شارەزا کو دگەل سەردار حەمید میران نڤیسیە (دیوانی حاجی قادری کۆیی)یە، ئەڤ دیوان د سالا (١٩٨٦)ان دە ل بەغدایێ هاتیە چاپکرن، د سالا (١٩٧١) ێ دە د ژمارا (٣)یەم ئا کۆڤارا (الكاتب الكوردی)دە کو وەشانا ئۆرگانێ یا (یەکیتیا ئەدیبێن کورد)ە گۆتارەکا شارەزا ب سەرناڤێ (حاجی قادر کۆیی و فەخرییە یێن وی) هاتیە وەشاندن، تشتەکی غەریب دڤێ گۆتارێدا هاتیە کو ئەو ژی ئەڤە: دەما کو شارەزا ژ هەلبەستێن حاجی قادر میناک دانە، د مالکەکێ دە ناڤێ (خانی)

١- محەمەد، حاجی قادری کۆییII، ١٧، ١٠٠.

ڕاکریە و د جهێ وی دە ناڤێ (نالی) دانایە. مالک وهایە[1]:

لە کوردان غەیری حاجی و شـێخی نـالی

ئەساسـی نەزمـی کـوردی دانەنــاوە

دنـاڤ کـوردان دە ژ بلـی حاجـی و شـێخی نالی

کەسـێ کو ئەساسێ هەلبەسـتا کوردی داینە نینە

لـی د هەلبەسـتا کـو د ڕۆژنامەیـا (کوردسـتان)ێ دە ژمارا (٣)یـەم ئـا سـالا (١٨٩٨)ان دە و د کۆڤـارا (هـاوار)ێ دە ژمـارا (٣٣)ان سـالا (١٩٤١)ێ دە هاتیـە وەشـاندن ئـەڤ مالـک وەهایە:

لە کوردان غەیری حاجی و شێخی خانی

ئەساسـی نەزمـی کـوردی دانەنــاوە

دنـاڤ کـوردان دە ژ بلـی حاجی و شـێخی خانی

کەسـێ کو ئەساسێ هەلبەسـتا کوردی داینە نینە

چـاوا کـو مـە بـەرێ ژی قـال کـر، حاجـی قـادر ئـەڤ هەلبەسـت ل سـەر پشـتا نوسـخەیا (مـەم و زیـن) ێ یـا کـو ل بـا باڤـێ جـەلادەت بەدرخـان بوویـە نڤیسـیە.

لێکۆلەر و نڤیسکار ڕەشید فندی د خەباتا خوەیا عەرەبی یا بناڤێ (الفکر الکامل الکوردی بین خانی و حاجی قادر الکویی) دە ل سەر ڤێ مژارێ دسەکنە و وها دبێژە: (ئەز ڕۆژەکی ڕاستی شارەزا هاتم و من ژێ پرسی: گەلۆ ئەڤ مالکا کو تێدە دجهێ ناڤێ خانی دە ناڤێ نالی هەیە د کیژ چاڤکانیی دە دەرباس دبە؟ وی د بەرسڤا من دە گوت کو ناڤێ چاڤکانیێ نایە بیرا من، ددیوانا کو وی و سەردار حەمید میران ب هەڤڕا د سالا (١٩٦٨) ان وەشاندیە دە مالک ب ئاوایەکی ڕاست، ئانگۆ دجهێ (نالی) دە

٢- الکاتب الکوردی، سال/١٩٧١ ، ژمارە/ ٣، ل ٤٣.

(خانی) هاتیە نڤیسین، ئەڤ هەردوو نڤیسکار ژی قەبوول دکن کو دواریێ نڤیسینا هەلبەستێن وەلاتپاریزییێ دە حاجی قادر، ل ستەنبۆلێ باندۆرا مالباتا بەدرخانیان و مەم و زینا خانی ل وی چێ بوویە و خانی دڤی واری دە پیشەنگە[1].

وەشانا نەفەلێ: نوسخەیەکە دیژیتال ئا دیونا حاجی قادر د سالا (٢٠٠٤)ان دە ب ئەلفابەیا لاتینی دناوا وەشانێن نەفەلێ دا دەرکەتیە، د ئەسلێ خوە دا ئەڤ نوسخەلا تینیزەکرنا دیوانا کو ژ ئالیێ سەردار حەمید میران و کەریم شارەزاڤە د سالا (١٩٨٦)ان دە ل بەغدایێ هاتیە چاپکرن، د ڕووپەلا هۆندرێن ئا ڤێ نوسخەیا کو عارف زێڕەڤان ئیدیتۆریا وێ دکە دە وها هاتیە نڤیسین:

- دیوانی حاجی قادری کۆیی (١٨١٥–١٨٩٧)، نەفەل، ستۆکهۆلم، ٢٠٠٤، دڤی نوسخەیێ دە تو پێشگوتن و دەستپێک و ئەنجامەک نینە.

٣. ژ ئالیێ شکل و ناڤەرۆکێ ڤە هەلبەست و ڕامانێن وی د قالبەکی کلاسیک دا ڕحەکی نووژەن/

ژ ئالیێ شکلی فەرق دناڤبەرا هەلبەستێن حاجی وییێن هەلبەستڤانێن بەری وی دە نینە، ئانگۆ وی ژ مینا هەلبەستڤانێن بەری خوە هەلبەستێن خوە ل سەر تەرزا کلاسیک نەزم کرنە. فەرقا وی دناڤەرۆکا هەلبەستێن وی و ڕامانێن وی دە دەردکەڤە هۆلێ، پشتی ئەحمەدێ خانی ئەو دڤێ واری دە ئەو وەکی قۆناغا دوویەم تێ قەبولکرن، دڤی چارچۆڤەیێ دە، چاوا کو بالا لێکۆلەران دکشینە دبن باندۆرا چاپەمەنی و پەروەردەیا نووژەن دە کو د سەد سالا (١٩)یەم و (٢٠)ەم دە دەرکەتنە هۆلێ، د ویژەیا

١- فندی، الفکر، ص ١٧٩–١٨١.

کوردی ده ژی گوهەڕینەک دەست پێ کریە، هەلبەست دیسا جۆرەیا وێژەیی یا سەرەکیە، لێ جۆرەیێن نوویین مینا چیرۆک و پیەسێ ژی د وێژەیا کوردی ده تێن دیتن، هەلبەستا کوردی مینا بەرێ ب مژارێن کلاسیک بسینۆر نینە، ژ ئالیێ شکل ڤە وها مابە ژی، ژ ئالیێ ناڤەرۆکێ ڤە گوهەڕینە، د هەلبەستا کوردی دە پێشەنگێ ڤێ گۆڕینێ حاجی قادرێ کۆییە، ژ ئالیێ شکل ڤە د ناڤبەرا هەلبەستێن وی و هەلبەستێن هەلبەستڤانێن بەری وی دە تو فەرق نینە، لێ مژار ئێدی نەتەنێ غەزال و حۆری و مەیە و مەیخانەیە، کۆیی ئێدی شەخسیەتەکی وەلاتپارێز، پێشڤەڕوو و دەولەتخوازە[1].

جەلال تالەبانی د بەرهەما خوە یا عەرەبی ب ناڤێ(کوردستان و الحركة القومية الكوردية/ کوردستان و تەڤگەڕا کوردی یا نەتەوەیی) دە ب کورتی وەها دبێژە: حاجی قادر کو د سەدسالا (١٩)دە ژیایە یەک ژ هەلبەستڤانێن پێشەنگێن کورد یێن نەتەوەییە، حاجی قادر بە خەمگینی دیتیە کو میرەکتیێن کوردان ژ ئالیێ دەولەتا عوسمانیان ڤە ژ هۆلێ تێن ڕاکرن، دڤێ چارچۆڤەیێ دە د هەلبەستێن خوە دە بانگەوازی ل کوردان کریە کو ببن بەیەک، ب زانست و چاندێ مژوول ببن و ژ بۆ رزگارکرنا وەلاتێ خوە مجادلە بکن، لێ عوسمانیان گەلەک هەلبەستێن وی شەوتاندنە[2].

٠١٠٣ ژ ئالیێ شکل ڤە/

٠١٠١٠٣ زمان، زاراڤا، کێش:

چاوا کو د هژمارا سێیەم ئا ڕۆژنامەیا (کوردستان)ێ یا سالا (١٨٩٨)ان دە هاتیە دیارکرن حاجی قادر هەلبەستێن

١- سەرفراز، کورد، کتێب، چاپخانە، ل ٨٣؛ ئالان، بەندنامە، ل٢١٩.
٢- طالبانی، کردستان و الحركة القومية الكردية، ص ٥٦-٥٧.

خوە ب زاراڤایێ کوردی یێ سۆرانی گۆتنە: (ئە زمانێ وی ئە زمانێ سۆرایە، لۆما کورد هەمی ڤی ئە زمانی نزانن).

مارف خەزنەدار دەربارەیێ کێشێن هەلبەستێن حاجی قادر دە وها دبێژە:

هەمی هەلبەستێن حاجی قادر ل سەر بەحرێن کێشێن عەرووزی هاتنە نەزمکرن کو ئەڤ بەحر ئەڤن:

- هەزەج
- ڕەمەل
- موزاریع
- موجتەس
- موتەقاریب
- خەفیف
- سەریع

ل سەر هەر یەک ژ سێ کێشێن داوین هەلبەستەک هەیە، هەلبەستێن ویین دن ب گەلەمپەری ل سەر بە حرێن (هەزج) و

۱. (هەزەج)ا نەسالم ئا شەشانە: ڕێژە ۴۱/۱٪

ب	–	–	–	ب	–	–	–	ب	–	–
مه	فا	عیی	لون	مه	فا	عیی	لون	فه	عوو	لون
له	کور	دان	غەی	ری	حا	جی و	شێ	خی	خا	نی
ئه	سا	سی	نەز	می	کور	دی	دا	نه	نا	وه

۲. (موزاریع)ا نەسالم ئا شەشانە: ڕێژە ۱۵/۸٪

–	–	ب	ب	–	ب	–	ب	–	–
مەف	عوو	لو	مه	فا	عی	لوو	فه	عوو	لون
هەر	کور	ده	له	بەی	نی	کول	لی	میل	لەت
بێ	بەهـ	ره	له	خوێن	د	ن و	کی	تا	بەت

۱- خەزنەدار، مێژوو، IV، ۱۳۵.

۲- بالەکی، ژێدەرا بەری، زارما، سال/ ۲۰۱٦.

٣. (هەزەج)ا سالم ئا هەشتانە: ڕێژە ٧/٥٪

ب	–	–	–	ب	–	–	–	ب	–	–	–	ب	–	–	–
مە	فا	عیی	لون	مە	فا	عیی	لون	مە	فا	عیی	لون	مە	فا	عیی	لون
لە	ڕۆ	ما	کەو	تە	بەر	چا	وم	کە	سێ	کی	ها	یی	م و	حەی	ران
بە	هـەی	ئەت	تێ	گە	ییم	کور	دا	بە	شێ	وەی	ئەهـ	لی	کور	دس	تان

٤. (خەفیف)ا شەشانە: ڕێژە ٢٦/٨٪

–	ب	–	–	ب	–	ب	–	–	–
فا	عی	لا	تون	مە	فا	عی	لون	فیع	لون
شەهـ	سە	وا	ری	بە	لا	غە	تی	کور	دان
یەک	کە	تا	زی	فە	سا	حە	تی	با	بان

٥. (ڕەمەل)مەحزووف ئا هەشتانە: ڕێژە ٢/٥٪

–	ب	–	ب	–	ب	–	–	–	ب	–	–	–	ب	–
فا	عی	لا	تو	فا	عی	لا	تون	فا	عی	لا	تون	فا	عی	لون
وا	د	یا	رە	رەس	م و	قا	نوو	نێ	کی	دەو	ران	دا	دە	نێ
کور	دی	ئێ	مە	گەر	د	شی	گەر	مێ	ن و	کوێس	تان	دا	دە	نێ

٦. (ڕەمەل)ا مەخبوون و مەحزووفا هەشتانە: ڕێژە ٢/٥٪

–	ب	–	–	ب	ب	–	–	ب	ب	–	–	ب	ب	–
فا	عی	لا	تون	فە	عی	لا	تون	فە	عی	لا	تون	فە	عی	لون
زا	نی	یو	شا	ری	ب و	لۆ	تی	دە	گ	رن	وا	لی	دە	ڵێ
بە	ری	دەن	پا	رە	یی	خۆی	دا	یە	چ	عەی	بێ	کی	هە	یە

٧. (موزاریع)ا نەسالم ئا هەشتانە: ڕێژە ٢/٥٪

–	–	ب	–	ب	–	–	–	–	ب	–	ب	–	–
مەف	عوو	لو	فا	عی	لا	تون	مەف	عوو	لو	فا	عی	لا	تون
ئەی	بێ	نە	زی	رو	هەم	تا	هەر	تۆی	کە	بێ	قە	را	ری
بێ	دا	رو	بێ	د	یا	ری	بێ	دا	رو	پا	یە	دا	ری

٨. (موجتەس)ا نەسالم ئا هەشتانە: ڕێژە ٢/٥٪

ب	–	ب	–	ب	ب	–	–	ب	–	ب	–	ب	ب	–
مە	فا	عی	لون	فە	عی	لا	تون	مە	فا	عی	لون	فە	عی	لون
و	تم	بە	بەخ	تی	خە	وا	لوو	بە	سا	ئە	توو	بی	خو	دا
لە	خەو	هە	ڵس	تە	زە	ما	نێ	ب	چی	نە	وا	ئە	وو	لا

٠٢٠١٠٣ **شکلێن نەزمێ و سەروا:**

ب قاسی کو گەهاشتیە ڕۆژامە، ددیوانێن حاجی دە شکلێن نەزمێ یین کوتێن دیتن ئەڤن:

- قەسیدە ٦
- غەزەل ٢٠
- مەسنەوی ١٧
- روباعی ١١
- موفرەد(تاکە بەیت) ١٧

٠١٠٢٠١٠٣ **قەسیدە**

واتەیا فەرهەنگی: قەسدکرنا تشتەکی

پێناسەی ویژەیی: هەلبەستا کو مژارا وی ئۆل، پەسندان، پەسنین و هەجڤ و پەرگالا سەروایا وێ : أأ، ب أ، ت أ، ...

هەژمارا مالکان: ٣٣– ٩٩، (لێ قەسیدەیێن کو هژمارا بەیتێن وان کەمتر و زێدەترە ژی هەنە).

میناک: ئەڤ میناک ژ هەڤپەیڤینەک کو د ناڤبەرا حاجی قادر و کوردەکی بابان دە دەرباس بوویە پێک دێ، ل ستەنبۆلێ مرۆڤەک دکەڤە بەر چاڤێ حاجی کوژ هەر حالێ وی فام دکە کو ئەو کوردە[1].

لــە ڕۆمـا کەوتـە بەرچـاوم کەسـێکی هایـم و حەیـران

بــە هەیئەت تێگەییم کوردە بە شـێوەی ئەهلی کوردسـتان

ل ستەمبۆلێ کەسەکی گێژ و ماتەمایی کەت بەرچاڤێن من

ب شکل و شێوە من فام کر ئەو کوردە و کوردستانییە

کەچوومــە خزمەتی پرسـیم: بـرادەر خەڵکـی کام جێگەی؟

لــەکام لا هاتــووی؟ گریـا ، گوتـی: بابـان! گوتـم: بابان

١- ژین، سال/ ١٩١٨، ژمارە/٢ ؛ نەفەل، دیوان، ل ٨٧–٨٨.

کوئەز چووم پێشبەرێ وی و من پرسی: براتو خەلکی کویی؟
تـو ژکـوو هاتـی؟ گریا، گـۆت: بابـان، من گـۆت: بابان؟
دڵم داوە گوتم: باوکە هەموومان بێ کەسین لێرە
چ قەوماوە ، گەلی حەیفە ، مەگریێ هەروەکو باران
من دا بەر دلێ وی و گۆت: پاڤێ من ئەم تەڤ ل ڤر بێ کەسین
چ قەومیە، گەلەک حەیفە، مەگری ب ڕۆندکێن مینا بارانێ
گوتــی: بۆ غوربەت و ڕووتی نییــە ئەفغان و هاوارم
لە داخی حاکمی خۆمە ، لەشــان و شەوکەتی کوردان
گۆت: ئەڤ قیرین و زارینا من نە ژ بۆ غەریبی و تەنێتییێیە
ئەز ل حالێ حوکمدارێن مەو ل شان و هێزا کوردان دگرم
گەلێکم بیســتووە پەســتی و بڵنــدی دەوڵەتان ئەمما
جیهان نەیدیوە پەســتی وا میسالی حاڵی کوردستان
مـن غەمگینبـوون و بڵندیا دەوڵەتـان گەلەک بهیسـتییە
لێ ل دنیایێ جهەکی ب قاسی کوردستانێ غەمگین نەدیتییە
لە وەقتی خۆی هەموو شا بوون ، سەرەپا بێخەم و شا بوون
لــە جــوودا حاتەمی تایــی ، لەشــەڕدا ڕۆســتەمی مەیدان
ددەما خوەدا هەمی شاهبوون، سەراپا بێ غەم و شاد بوون
ب جوامێرییێ حاتەمێ تایی، د شەڕدا ڕۆستەمی مەیدانێ
لە پێشــا خاکــی مە لانــەی پڵنگ و شــێری ئازابوو
ئەمێستا مار و مێروو ، گورگ و ڕێوی لێ دەکەن سەیران
ئاخـا مە بـەرێ دەمەکێ هێلینا پلنگ و شـێرێن ئازابوو
لێ نها مار و مۆرستانان و گور و ڕێڤی لێ دکەن سەیران
لە هاڕەی شەشپەڕ و نەڕڕەی سوار و بەرقی شەشخانە
لە تەقەی ناڵ و شەقەی سم ، لە ڕەقەی تۆبز و قەڵغان

ژ دەنگێن شەشپەڕان، هەلهەلا سواران و تیشکێن شەشخانەیان
ل تەقتەق و شەقشەقا نال و سمان، ژ تۆز و دەنگێن مارتالان

دەهاتە جونبوش و لەرزین لە ماهی بگرە تا ماهی
لە سەحرا چەندە وەحشی بوون لە ترسان چوونە سەر کێوان

دهاتن جونبوش و لەرزینێ هەر تشت ژ ئەردێ بگرە هەتا ئاسمانێ
ژ ترسان د چوونە سەر جهێن بلند هەمی دڕندەیێن ل چۆلان

سەراو ئەیوانیان ئێستا کەلاوەی کوندەبوو و جوغدە
ئەگەر مەیدان و دیوانە سەراپا بوویتە جێی دۆمان

کۆشک و ئەیوانێن وان نها بوویە وارێن کوندو جوغدەیان
مەیدان و دیوانێن وان ژی سەری هاتیە بنی و بوونە جهێن دۆمان

لەپاش ئەو هەموو گریان و ناڵەو زارییە پێم گوت:
عەزیزم غەم مەخۆ هێندە! لە سایەی ڕەحمەتی ڕەحمان

من ژی رە گۆت کو پشتی هەمی وان گرین و نالین و قڕینان
دەلالێ من ئەو قاس غەم مەخە! ب سایا ڕەحمەتا ڕەحمان

ئەمیرێک ماوە پاشایە، گوتی: کێیە؟ گوتم: شێرە
گوتی: لێرە؟ گوتم: لێرە هەتا تاران و هیندستان

میرەک مایە، پاشایە، گوت: کیە؟ من گۆت: شێرە
گۆت: ل ڤر؟ من گۆت: ژ ڤر هەتا تەهران و هیندستان

بەخۆی شێرە وەکو ناوی، لەشەڕدا دوژمن ئەندازە
تەمامان هەر بە ئەو ماوە، جەمیعی خاکی کوردستان

مینا ناڤێ خوە ئەو ژی شێرە، د شەڕدا دژمنان دپیڤە
ل بۆ هەمی کەسان ل سەر ئاخا کوردستانێ وێ تەنێ هیڤیە

تێبینی: میرێ کو حاجی قادر ل چارچوۆڤەیا لیستکا ب پەیڤان دە ب بێژەیێن (پاشا) و (شێر) ئاماژە ب ناڤێ وی دکە و وی وەکی هێڤیا داوین ئا کوردستانی دبینە، کورێ ئاپێ بەدرخان پاشا، عیزەدین شێرە، چاوا کوتێ زانین واتەیا پەرچەیا دوویەم ژ ناڤێ ڤی میری (شێرە).

غەزەل ٠٢٠٢٠١٠٣

واتەیا فەرهەنگی: سوحبەتکرنا ب ژنان رە.

پێناسا ویژەیی: هەلبەستا کو ناڤەرۆکا وێ ئەڤینییە و پەرگالاسەروایا وێ: أأ، ب أ، ت أ، .....

هژمارا مالکان: ٥-١٥، (غەزەلێن ژ ١٥ مالکان بێتر ژی هەنە).

غەزەل ژ دوو ئالیان ڤە ژ قەسیدێ جودایە، یەک هژمارا بەیتان، یادن ناڤەرۆکە.

شکلێ نەزمێ	هژمارا بەیتان	ناڤەرۆک
غەزەل	٥- ١٥	بێتر ئەڤین
قەسیدە	٣٣- ٩٩	ئۆل، پەسندان، پەسنین، هەجڤ

حاجی پرانیا غەزەلێن خوە دجوانیا خوەدا و بەری کو بچە ستەنبۆلێ ل کۆیە، هنەک ژوان ل غەریبێ نەزم کرنە، چەند پارچەییێن کو مە ژ غەزەلێن وی وەرگرتنە ئەڤن[1].

ئەگەر غەلەت بلێم میشکی خەتایە

عەزیزم من ئەمەم عەینی خەتایە

ئەگەر ئەز ببێژم کو خالێن تە مسکا خەتایە

دەلالا من ئەڤ گۆتنا من بخوە خەتایە

دەڵێن عونناب و شەککەر چاکە بۆ دەرد

گوڵاوی لێوی تۆ بۆ من شیفایە

دبێژن: ژ بۆ نەخەشییێ عونناب و شەکەر دەرمانن

لێ ژبۆ دەردێ من لێڤا تەیا مینا گولاڤێ شیفایە

١- خەزنەدار، مێژوو IV، ل ١٤٤

تەبیبم هاتە بالینم وەهای گوت:

(دریغا دەردی عیشقە بێ دەوایە)

تەبیبێ من هات سەر نڤینا من و وها گۆت:

(مخابن دەردێ ئەڤینێ دەردەکی بێ دەرمانە)

ئەگەر کوفرە بڵێم من موبتەلاتم

وەرە سا بمکوژە بیلا غەزایە

ئەز دبێژم: ئەگەر کوفر بەژی ئەز موبتەلایێ تەمە

تو وەرە من بکوژە! ب خودێ ئەڤ جیهادە

* * * *

لە جینسی ئادەمی وەک تۆ نەزاوە

پەری ڕوویەک لە ئادەم تا بە خاتەم

ژ جینسێ ئینسانان ڕووپەرییەک کو ب ڕندی بشبەتە

ژ ئادەم پێغەمبەرێ هەتا پێغەمبەرا داوین نەزایە

سەوادی ئەعزەمی قوستەنتینییە

گەلێ بێناوی کردە سەدری ئەعزەم

پرانیا وان کەسێن نەناس کو هاتنە ستەنبۆلێ

ستەنبۆلێ ئەو دەرێخستن پلەیا سەرۆک وەزیرێ

کوڕانی دوو هەوێن دنیا و عوقبا

میسالی داکیانن ئەو لەگەڵ ئەم

دنیا و ئاخیرەت کوڕێن دوو دایکێن هەڤی نە

هەریەک ژڤان کوڕان ل دایکا خوە دچە

بەیەک ناچن ڕەقیب و حاجی قادر

خودایا ئەو ڕەزیل کەو ئەم موکەڕڕەم

حاجی قادر و ڕەقیبێ وی نابن وەک هەڤ

خوەدێیۆ وی ڕەزیل، من ئەزیز بکە

٠٣٠٢٠١٠٣ مەسنەوی

واتەیا فەرهەنگی: ددۆددۆ، دووانە

پێناسا ویژەیی: هەلبەستا کو هەر دوو ڕستەیین هەر مالکەک وێ دناڤ خوەدا بسەروانە.

ناڤەرۆک: ئەڤین، شەڕ، مەسەلەیێن دیرۆکی، دین، ئەخلاق، عیلم.

(١٧) حەب ژ هەلبەستێن حاجی یێن کو گەهاشتنە رۆژا مەو هاتیە دیوانکرن ب شکلێ مەسنەوییێ هاتنە نەزمکرن، ئەم دخوازین ل ژێرێ چەند میناکان ژهن مەسنەوییێن وی تۆمار بکن:

میناک (١): حاجی دڤێ میناکا کو مە ل ژێرێ پێشکەش کریە دە ل هەمبەری نفووسا زێدەبال دکشینە سەر دیارکەرنا هێزا یەکیتی و هونەرێ، هەلبەستڤان دیار دکە کو ژاپۆنیا یا کو نفوسا وێ کێمە ب سایا پێشڤەچوونا هونەری چینیا کو نفوسا وێ زێدەیە تێک برن، هەلبەستڤان دڤێ چارچۆڤەیێ دە بانگەوازی ل کوردان دکە کو گرینگێ بدەن هونەر و دناڤا خوەدا ببن یەک:

بە قیسســەی موخبیر و موئەریخی کۆن

میلـلـەتـی چـیـنـە چـارسـەد ملیۆن

ل گـۆر گوتنێـن نووچەگەهـان و دیرۆکزانـان

گەلـێ چینـێ چارسـەد ملیـون بـوو نفوسـا وان

سەربەســەر دەوڵەتــی هەمــوو ژاپــۆن

زۆر بــە زەحمــەت دەگاتــە چـل ملیــون

هەرچی ژاپۆنینە نفووسا وان ژ سەری هەتا بنی

ب زۆر و زەحمـەت ئانجاغ دگهاشـت چل ملیونی

ئەهلــی ژاپۆن بە فەنن و ســنعەتی چاک

ســەیری چۆن چینی گرت و کردییە خاک

خەلقی ژاپۆنی ب سایا هونەر و سناعەتێن چاک
ئێرش برنە سەر چینێ و گرتن ژی خوەرا کرن خاک

ئیتتحادی بە ئیتفاقی ئەنام
سوپەرە بۆ حەوادیسی ئەییام

یەکیتی کو چێ دبە ب ئیتیفاقا ئینسانان
دبە سیپەر ل هەمبەرێ بوویەرێن زەمانان

کوردی ئێمە نەزان و پاشکەوتن
پێکەوە پووش و ئاگر و نەوتن

کوردێن مە نەزانن و پاشڤەمانە
هەمی وەکی گیا و ئاگر و نەفتێنە

بێ ئەگەر دەستی یەکتری بگرن
وەک سکەندەر جیهان هەموو دەگرن

ئەگەر ببن یەک، بگرن ب دەستێ هەڤ
وەکی ئیسکەندەر دێ بگرن دنیایێ تەڤ

میناک (٢): تایبەتیا هەرێ دیار ئاڤێ مالکا کو ئەم ل ژێری ددن، حەواندنا وەجیزەیین حیمکەتدار یێن کو دشبن گۆتنێن پێشیانە، دیاردەیین مینا تەراکی، خەبتین و وەستاندنان، زانست و هونەر، ئەولە بوونا ب زیکر و دوعیان بێ خەبات، دڤێ مەسنەویا میناک دە ب ئاوایەکی وەجیزەیان جهـ دگرن، حاجی دڤێ مەسنەوییێ دە هەستێن خوە وهاتینە زمان[1].

تەنبەلی کاری حیزو بێ خێرە
دەستی ماندوو لەسەر زگی تێرە

تەرالی کارێ مرۆڤێ قونەک و بێ خێرە
دەستێ وەستیایی ل سەر زگێ تێرە

١- خەزنەدار، مێژوو، IV، ل١٦٨.

ئەهلـی جەننـەت نـە شـوان و گاوانـە

ســاحێبی فەنــن و عیلـم و عیرفانــە

ئەهلـی جەنەتـێ نـە شـڤان و نەگاڤانـە

خوەدیـێ هونـەر و زانسـت و عیرفانـە

فایـدەی گـەر بدایـە زیکـر و دوعـا

دەبـووە قـاروون گەدایـی سـەر ڕێـگا

ئەگەر (بێ خەبات) فایدە بدانا زیکرو دوعایان

دێ بوویە قاروون ئەو گەدایێ ل سەر ڕێیان

هەرچـی بـێ بەهریە لە کەسـبی کەمال

دەبتـە دەروێـش و مارگـر و حەممـال

هەرکەسێ کو بێ پار دمینە ژ کەسبا کەمال

ئـەو یـا دبە دروێش، یا گەدا، یا ژی حەمال

میناک (٣): حاجی د مەسنەویا خوە یا کو مە چەند مالکێن وێ ل ژێری پێشکەش کرینە دوان کەسێن کو ژ شێخێن سەختەکار مەدەد دخوازن هشیار دکە، حاجی بال دکشینە سەر ڤێ خالێ کو گەلێن ئەوروپی ژ ئالیەکی ڤە د وارێ هونەر و کەشفان دە گەهیشتنە ئاستەکە موعجیزەوی، ژا ئالیەکی ڤە بەرهەمەکە مینا قوولەیا ئیفەلێ یا کو بەر ب ئاسمان ڤە هەڤراز بوویە ئاڤاکرن، ژ ئالیەکی دن ڤە دبن ئەردێ دە مەترۆ و توونەل ئینشاکرنە، لێ شێخ هێن ژی ب نڤشت و نیازان مژوولن و گەل سەوقی ترالیێ دکن، بەڵێ، حاجی دڤێ واری دە وها گەل هیشیار دکە[1]:

دەخیلـی شـێخ و مێـخ مەبـن ئەبـەدا

هیـچ کەسـێ ڕزقـی هیـچ کەسـێ نادا

١- نەفەل، دیوان، ل ١٥٩.

تو جاران خوه ماڤێژن بەر بەختێ شێخ و مێخان
تـــو کـــەس ڕزقـــی تـــو کـــەســـی نـــادا
ئـەی خەریکـی ڕمـووز و نـاز و نیـاز
ئەوروپـا فەننـی گەیوەتـە ئیعجـاز
ئەی کەسێ کو تو نۆخی نڤشت و نازو نیازان بوویی
ئەوروپا د هونەردا گەهاشتە ڕادەیا موعجیزەیی
قـولـلـەی ئـیـفـەلـی لـە ئـەفلاکە
عەکسی ئـەو گـەردشی لە ژێـر خاکە
قوولەیا ئیفەلێ بەر ب ئاسمان ڤە هەڤراز بوویە
بەرەڤاژیێ وێ، سەیران ژی بەر ب ئەردێ ڤەچوویە

تێبینی: حاجی قادر د مالکا داوین دە هونەرەکی وێژەیی بکار ئانیە کو ئەو ژی (تەزاد / دژیتی)یە، ئەڤ هونەر د ناڤبەرا ئیفادەیێن (بەر ب ئاسمانێ ڤە) و (بەر ب عەردێ) پێک هاتیە.

۰٤٠٢٠١٠٣ **ڕوباعی (چارینە، دووبەیتی)**

واتەیا فەرهەنگی: چارینە.
پێناسا وێژەیی: یەک بەندا کو ژ چار ڕستەیێن پێک تێ.
ناڤەرۆک: فەلسەفە، تەسەوف، حیکمەت، .....
جۆرەو سەروا:
١. ڕوباعیا موسەڕەع؛ (آ آ آ آ).
٢. روباعیا نە موسەڕەع؛ (آب آب یان آ آب آ).

چارینا حاجی یا کو مە ل ژێری دایە میناکەکێ نەموسەڕەعە[1]:

١- نەفەل، دیوان، ل ١٥٩.

یا ڕەببی تۆ عەزیموششانی
هەرچی کە بووە و دەبێ و دەیێ دەزانی
من بی خەبەرم لە ئەووەل و ئاخیری خۆم
حالیم بکە لەم بەینە چییە ئینسانی؟

یاڕەببی تو ئافرینەرێ شانمەزنی
چی بوویە، دبە و دێ ببێ تو پێ دزانی
ئەز ژ بەری و ئەنجاما خوە بێخە بەرم
من ژی دڤێ مەسەلێ حالی کە، چییە ئینسانی؟

٠٥٠٢٠١٠٣ **موفرەد (تەکە مالک)**

واتەیا فەرهەنگی: یەک
پێناسا وێژەیی: هەلبەستا کو ژ یەک مالکێ پێک تێ.
ناڤەرۆک: سەربەست
سەروا:
١. آ آ
٢. آ ب

موفردێن کو د دیوانێن هەلبەستڤانان دە تێن دیتن یان ب ڕاستی وەکی موفرەد هاتنە گوتن، یان ژی ژ هەلبەستەکا درێژ ئەو مالک تەنێ گەهاشتنە ڕۆژامە.

موفرەدا کو حاجی د ڕۆژێن خوەندنا مەدرەسەیێ دە درێو یتیێ دە ب وێ خیتابی هەڤالێ خوە مەلا عەبدوللا جەلیزادە کریە پەرگالا سەروایا وێ (آ آ)یە وهایە[1]:

تۆ خۆش دەبەزی ئەسپی بەزینت پێیە
من ناگەمە تۆ ئەسپی بەزینم پێ یە

٢- میران و شارەزا، دیوان، ل ٢٧١.

تو خوەش د بەزی ئەسپی بەزا با تەیە
ئەز ناگەهیژمەتە، ئەسپێ منێ بەزا پییە

٠٦٠٢٠١٠٣ هن وەجیزەیێن کو دشبن گوتنا پێشینان:

حاجی قادر دهن هەلبەستێن خوە دە د چارچۆڤەیا هن مژاران دە جھ دایە هن وەجیزەیێن حیکمەتدار یێن کو دشبن گۆتنێن پێشینان، هن ژڤان وەجیزەیێن کو مە ژ هەلبەستێن کو د بەرهەما مارف خەزنەدار ئا ب ناڤێ (مێژووی ئەدەبی کوردی) دە درباس دبن ئەڤن:

بە قسەی سادە برسی تێر نابێ[1]
ب گۆتنێن ڤالا برچی تێر نابە
ئاسنی سارد بە فوو نەرم نابێ[2]
هەسنێ سار ب پوفێ نەرم نابە
بە تڕان حەمام گەرم نابێ[3]
حەمام ب تڕان گەرم نابە

** ** **

شێری دڕندە وەک لە بێشە نەما[4]
گورگ و مام ڕێوی دێنە ڕەقس و سەما
ئەگەر شێرێ دڕندە ل دارستانێ نەما
گور و مام ڕێڤی دکن ڕەقس و سەما

١- خەزنەدار، مێژوو، IV، ل ١٨٥.
٢- خەزنەدار، مێژوو، IV، ل ١٨٥.
٣- خەزنەدار، مێژوو، IV، ل ١٨٥.
٤- خەزنەدار، مێژوو، IV، ل ١٨٧.

تەنبەلی کاری حیز و بێخێرە[1]
دەستی ماندوو لە سەر زگی تێرە(٢)
ترالی کارێ حیز و بێخێرە
دەستێ وەستیایی ل سەر سکێ تێرە
ئەهلی جەننەت نە شوان و گاوانە
ساحێبی فەنن و عیلم و عیرفانە[3]
ئەهلێ جەننەتێ نە شڤان و گاڤانن
خوەدیێ هونەر و زانین و عیرفانن
فایدەی گەر بدایە زیکر و دوعا
دەبووە قاروون گەدایی سەر ڕێگا[4]
ئەگەر هەو زیکر و دوعایان فەیدە بدایا
گەدایێ سەر ڕیان دێ ببا قارون
هەرچی بێ بەهرەیە لە کەسبی کەمال
دەبێتە دەروێش و مارگر و حەممال[5]
هەرچی کەسێ کو ژ قازانجا هونەر بمینە بێ پار
ئەو یا د بە دەروێش، یان گەدا، یان ژی حەممال

٢٠٣٠ **ژ ئالیێ ناڤەرۆکێ ڤە:**

١٠٢٠٣ **زمانێ کوردی:**

یەک تشتێن کو حاجی غەمگین دکە ئەڤە کو کورد ل زمانێ

١ـ خەزنەدار، مێژوو، IV، ل ١٦٩.
٢ـ خەزنەدار، مێژوو، VI، ل ١٦٩.
٣ـ خەزنەدار، مێژوو، IV، ل ١٦٩.
٤ـ خەزنەدار، مێژوو، IV، ل ١٦٩.
٥ـ خەزنەدار، مێژوو، IV، ل ١٦٩.

خۆیێ زگماکی خوەدی دەرناکەڤن، گرینگیێ نادەن زمانێ خۆیێ زگماکی، زمانێ خوە کێم دبینن و ل پەی زمانێ فارسی دبەزن. دڤێ چارچۆڤەیێ دە د مەسنەویەکە خوە دە هەستێن خوە ب ڤان مالکان تینە زمان:

کوردی ئاخر چییە عەیبی
هەر کەلامی حەقە نییە عەیبی
ئاخر قسورا زمانێ کوردی چییە؟
هەر پەیڤەکی وی ڕاستە، قسوور نینە
یا لەگەڵ فارسی چ فەرقی هەیە؟
بۆچی ئەو ڕاستە ئەم کێمییە
یان ژی چ فەرقا وی ژ فارسی هەیە
چما ئەو ڕاستە، ئەڤ ژی کێماسییە
با وجوودی ئەگەر بکەی دیقەت
تێدەگەی کام لە کامەیە سیرقەت
ئەگەر تۆ بالا خۆ بدی هەبوونا کوردی
تو دێ تێبگەهێژی کیژان ژ کیژان دزییە
چونکە ئێمە قەدیمترین لەوان
بە تەواریخی جوملەیی ئەدیان
لەوڕا زمانێ مە کەڤنترە ژ یێ وان
ل گۆری ڕۆناهیا تاریخێ ئەڤ تشت راستییە

حاجی قادر کوردەکی کو زمانێ خوەیێ زگماکی نەزانە ب توندی رەخنە دکە و باڤ و دیا وی ب زینایێ سووچدار دکە، هەلبەستڤان دڤێ واری دە وها دبێژە[1]:

١- سەجادی، مێژوو، ل ٣٤٩.

ئەگــەر كوردێــك قســەی بابــی نەزانی
موعییــەن داكــی حیــزە بابــی زانــی

ئەگــەر كوردەكــی زمانــێ باڤــێ خــوە نزانــە
تەقــەز دیــا وی قەحپەیــە، باڤــێ وی زینــاكار

حاجی قادر د (موناجات)ە كە خوەیا (٩) مالكی دە پشتێ كو پەسنێ خوەدێ ددە و دەربارەیا هەبوون و یەكیتیا وی دە هەستێن خوە تینە زمان د مالكا داوین دە دەربارەیێ سەدەمێ كو ئەڤ پەسندان ب كوردی كرییە وها دبێژە:

مەعلوومە بۆچی حاجی مەدحت دەكا بە كوردی
تاكــەس نەڵێ بە كوردی نەكراوە مەدحی باری

تێ زانین كو حاجی ژ بۆ چ پەسنێ تە ب كوردی ددە
دا كەس نەبێژە (پەســنێ خوەدێ ب كوردی نابە)

٠٢٠٢٠٣ ژ ئالیێ یەكیتی، ئازادی و هونەر ڤە نیشاندانا ئەرمەنی و هن گەلێن دن وەكی میناك:

حاجی قادر د مالكێن خوەیێن ژێرین دە دیار دكە كو، ژ بۆ كو كوردان د ناڤبەرا خوەدا یەكیتی پێک نەهانینە كەتنە بن ئەمرێ دەڤلەتێن عوسمانی و سەفەوییان. ل گۆری وی ژ بۆ كو ئەڤ یەكیتی پێک نەهاتییە بال دكشینە كو كورد وەكی گایێن ئەنیبەش دناڤبەرا كومسۆران (دەولەتا سەفەوییان) و كومرەشان (دەولەتا عوسمانی) دە پەرێشان مانە[1]:

مونقــادی عەجــەم، موتیعــی ڕۆمــن
مەحكوومــی خــەڕات و حیــز و دۆمــن

١- میران و شارەزا، دیوان، ل ١٩٦.

دبـن ئەمـرێ عەجـەم و فەرمانـا رۆمـان دانـە
دبن حوکمێ بێ ئەخلاق و رەزیل و بێ ئەسلان دانە

لــە مابەینـــی کڵاو ســوورو کڵاو ڕەش
پەرێشـــان و دیـــارن میسـلی گای بـــەش

دنـــاڤـبــەرا کــومــســۆر و کــومــڕەشـــان دە
وەکـــی گـــایـی بـــەش پـــەریـشـــان و دیـارمـانـە

حاجی قادر د هەلبەستێن خوە یین کو ژ ئالیێ گرنگیا یەکیتی کوردان ڤە ل سەر وان د سەکنە و بال دکشینە سەر وان گەلێن کو دڤی واری دە بوونە میناک دسەریا ڤان گەلان دە ئەرمەنی تێن، حاجی د مالکەکا خوە دە وها ئاماژە ب ڤێ خالی دکە[1]:

هـــەم حەققیانـــە ئەرمەن غیرەتکەشـــی یەکترن
وەک ئێمە نین لەگەڵ یەک دەعوا بکەن بەشییران

هەم مافی ئەرمەنیانە، ئەو ب غیرەت هەڤ دگرن
ئەو نەوەکی مەنە کو ئەم شوران ل هەڤ دکشینن

ل گۆر حاجی ژ بۆ کو مرۆڤ دبە خوەدیێ ستاتوو و دەولەتێ تشتێ دیارکەر نە نفووسا زێدەیە؛ هێزا یەکیتی و هونەرە، ژ بەر ڤێ قاسی د هەلبەستەکی خوەدە د ڕستەیا یەکەم ئا مالکا تێکلداردە وها خیتابی کوردان دکە: (وەرە فەننێ فێربە!) حاجی دمالکێن خوەیێن ژێرین دە وها بال دکشینە سەر ژاپۆنییێن کو دەمەکێ (٤٠) ملیون بوون ب سایا هێزا خوە یا هونەری چینیان کو (٤٠٠) ملیون بوون تێک برنە[2]:

بەقیاســـی موخبیـــر و موئەریخـــی کۆن
میللەتـــی چینـــە چارســـەد ملیـــۆن

١- میران و شارەزا، دیوان، ل ١٩٦.
٢- مەلا عەبدولکەریم، حاجی قادری کۆیی... ١١٩.

ل گـۆری گۆتنیـن نووچەگـە هـان و دیرۆکزانـان
گەلـێ چینـی چارسـەد ملیـون بـوو نفووسـا وان
سـەربە سـەر دەوڵەتـی هەمـوو ژاپۆن
زۆر بـە زەحمـەت دەگاتـە چـل ملیـون
هەچی ژاپۆنینە نفووسـا وان ژ سـەری هەتا بنی
ب زۆر و زەحمـەت ئانجاخ دگهاشـت چل ملیونی
ئەهلـی ژاپۆن بە فەنن و سـنعەتی چاک
سـەیری چۆن چینی گرت و کردیە خاک
خەلقێ ژاپۆنـی ب سـایا هونـەر و سـنعەتێن چـاک
ئێـرش برنـە سـەر چینـێ و گرتن ژ خـوە ڕا کرن خاک
ل گۆری حاجی پیڤانا حەقکرن جنەتێ هونەر و زانستە، ژ بۆ کو خوەدیێن هونەر و زانستان ب هونەر و زانستێن خوە خزمەتا ئینسانان دکن مفایا ددن وان، بێتر لایەقێ جنەتێنە، ژ بەر ڤێ قاسی حاجی وها تینە زمان کو ژوان کەسێن کو ژیانەکە زاهدانە یا شاش ئامینا ژیانا شڤان و گاڤانان دژین و تو مفایێ نادن جڤاکێ، بێتر ئەو کەسێن کو ب هونەر و زانستێن خوە مفایی ددن جڤاکێ دێ بچن جنەتێ.
ئەهلـێ جەننەت نە شـوان و نـە گاوانە
سـاحیبی فەنـن و عیلـم و عیرفانـە
ئـەهـلـی جـنـەتـی نـەشـڤـان و گـاڤـانـن
خـوەدیـێ هـونـەر و زانـسـت و عـیـرفـانـن

دیسان حاجی بال دکشینە سەر ڤێ خالی کو بولغار و سرب و یونان و ئەرمەنی و قەرەداغ کو دبن دەسەلاتدار یا عوسمانیان دە دژین نفووسا هەر پێنجان ب تەڤایی ب قاسی نفووسا بابان تەنێ توونەیە، لێ ب سایا یەکیتی هەریەکی ژوان د تێکۆشینا خوە دە بسەرکەتیە، دەولەتا خوە دامەزراندیە و بوویە خوەدیێ

ئارتێشی[1]:

بولگار و سرب و یۆنان، هەم ئەرمەن و قەرەتاغ

هەر پێنجیان بەتەعداد، نابن بە قەددی بابان

بولغار و سرب و یونان و ئەرمەن و قەرەتاغ

هەر پێنج ب ژمارێ ل سەر هەڤ ناگە هیژن بابان

هەریەکە موستەقیللن، کوللەکی دەولەتێکن

ساحیبی جەیش و ڕایات، ئەرکانی حەرب و مەیدان

هەریەک سەربخوەیە، بوونە دەولەت هەمییێن وان

خوە دیێ ئارتێش و ئالایێ، ئەرکانێ حەربان و مەیدان

۰۳۰۲۰۳ ترسا ژ دامەزراندنا دەولەتا ئەرمەنستانێ ل سەر ئاخا کوردستانی:

ل گۆر هن لێکۆلینەران ل سەدسالا (۲۰)ان ژ ڕێکخستنێن ئەرمەنیان تاشناک و هنچاکێ دخوەستن کو دەولەتەکە سەربخوە یا ئەرمەنیان دامەزرێنن و دنەخشەیێن خوە دە هن دەڤەرێن کوردستانێ ژی نیشان ددان، دڤێ چارچۆڤەیێ دەولەتێن رۆژئاڤا ژی ژ بۆ کو کورد نەچن زۆزانێن کو دڤان نەخشەیان دە هاتنە دەستنیشانکرن دەولەتا عوسمانیان هشیار دکرن، ژ ئالیەکی دن ڤە دناڤا گەل دە گۆتە گۆتەک بلاڤ بووبوو کو ژ بلی ئالایێن حەمیدیەیێ دڤێ کەس سیلاح نەگرە سەر خوە و سیلاحێن هەیی بێن جڤاندن، ڤان تشتێن ب ڤێ ئاوایی وەکی گەلەک کەسان حاجی خستبوو ناڤا فکران کو ئەگەر ئەرمەنستان بێ دامەزراندن ئەو دێ هن دەڤەرێن کوردستانی ژی دخوەدا بحەوینە، ئەڤ ترس بوویە سەدەما کو حاجی هەلبەستا خوەیا ژێرین ببێژە،

١- مەلا عەبدولکەریم، حاجی قادری کۆیی... ۱۱۹؛ نەفەل، دیوان، ل ۸۵.

ئەڤ هەلبەست ژ وێ رۆژێ هەتا ئیرۆ دناڤبەرا رەوشەنبیر و نڤیسکاران دە بوویە سەدەمێ نیقاشێ، هن ژوان ئەڤ هەلبەست وەکی بانگەوازیا هەلویستگرتنا کوردان ل دژی ماف و ئازادیا ئەرمەنیان شرۆڤە دکن، هن ژی دبێژن کو دسەری دە رووسیا و بریتانیا دەڤلەتێن ئیمپریالیست خواستنە کو هن دەراڤێن کوردستانێ ژی بخن ناڤا ئەرمەنستانا کو دێ بێ دامەزراندن و کوردستان پارچە بکن، حاجی ئەڤ تشت فام کریە و ل دژی ڤی تشتی دەرکەتیە کو ئەڤ هەلوێستا وی راستە[1].

کەمال مەزهەر ئەحمەد دڤێ واری دە دبێژە: ئامانجا رەوشەنبیر و سیاسەتمدارێن ئەرمەنی بەری دامەزراندنا پارتیێن هیچاک و تاشناک و پشتی دامەزراندنا وان و ئامانجا ڤان پارتیان بە خوە ژی ئەڤ بوو کو یا (ئەرمەنستانا مەزن) یان (ئۆتۆنۆم) یان ژی (سەربەخوە) دامەزرینن، ئامانجا وان ئەڤ بوو کو هەرێمێن کو ژمێژڤە ب پرانی ئەرمەنی لێ دژین یان ژی ئەڤ هەرێم بەرێ یێن ئەرمەنیان بوون لێ نها گەلێن دن ژی تێ دژین رزگار بکن، بۆ نموونە ل گۆری وان دیاربەکر دگەل دەڤدۆرا خوە پارچەیەک ژ ئەرمەنستانێ یە، بێگومان ڤێ رەوشێ ترسەک خستبوو دلێ کوردان لەورا بەدەل چ دبە بلا ببە، دەولەتێن مەزن دخوەستن کو ئەرمەنیان ژبن دەسهەلاتداریا عوسمانیان خەلاس بکن.

ئەڤ نێزیکبوونا دەولەتێن ئەوروپی بال پرسگرێکا ئەرمەنیان ڤە چاڤێن کوردان ترساندبوو، گەرچی ئەڤ ئەلاقە لگۆری بەرژەوەندیێن وان دەولەتان گەش بوو لێ نەتەنێ ژ بۆ دەولەتا عوسمانیان، دناڤ کوردان دە ژی بوو سەبێ فکارێن

١- خەزنەدار، مێژوو، IV، ل ١٦٤-١٦٥؛ ئاسۆ زاگرۆسی، over-blog.com/ article-30477328.ht

- کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، بەغدا، ١٩٧٥، ل ٢٢٥-٢٢٦.

مەزن، دناڤ گەل دە ئەڤ گۆتەگۆت بەلاڤ بووبوو کو ڕووسیا، بریتانیا، فرەنسا دخوازن ب هەڤڕا دەولەتا ئەرمەنستانێ ئاڤا بکن و کوردان ژی بخەن بن حاکمییەتا ڤێ دەولەتێ، دهات گوتن کو ڤان دەولەتان ژ بۆ ئەرمەنیان زەخت ددان سەر دەولەتا عوسمانیان کوهن تەڤدیرێن نوو بێن کو باندۆرا وان ل سەر کوردان هەبوو بگرە، بۆ نموونە دهات گۆتن کو ژ بۆ کو ئەشیرین کوردان چەکان هەلبگرن دڤێ ژ سوارەیێن حەمیدیە دەستووری بستینن و دەرکەتنا هن زۆزانان هاتیە قەدەغەکرن، ئەڤ گۆتەگۆت د دەمەکە کورت دە دناڤا کوردان دە بەلاڤ بوو و ترسی خستە دلێ وان.

ڕەوشەنبیرین کورد دترسیان کو وەلات بچووک ببە، گوندی دترسیان کو ئەرازیێن خوە وندا بکن، ئاغا و بەگ دترسیان کو دەستهلاتداریا وان ژ دەستتێن وان درکەڤە، ڤێ ڕەوشێ باندۆرەکا مەزن لەسەر حاجی قادرێ، کو ڕەوشەنبیر و پێشڤەرۆیەکی کورد بوو ژی کریە وها گۆتیە[1]:

خاکی جزیر و بۆتان، یانی وڵاتی کوردان
سەد حەیف و سەد مخابن دەیکەن بە ئەرمەنستان

ئاخا جزیر و بۆتان، ئانگۆ وەلاتی کوردان
سەد حەیف و مخابن کو دکن ئەرمەنستان

هیچ خەریتەک نەماوە سەدجار قەسەم بە قورعان
پەیدابێ ئەرمەنستان نامینێ یەک لە کوردان

سەدجار سۆند ب قورئانێ کو قەت خەریتە نەمایە
ئەرمەنستان دەرکەڤە هۆلێ ژ کوردان کەس نامینە

وا ڕێگەتان دەبەستری عێلاتی جاف و بلباس
گەر مردوون لە گەرمان مەمنووعە بچنە کوێستان

١- ئەحمەد، کورتلەر ڤە ئەرمەنی سۆیکرمە، بەرهەم، ل ١٨-٢٠.

وها ڕێ هاتیە گرتن ل بەر عەشیرین جاف و بلباسان
هون ژ گەرمێ بمرن ژی هون نکارن بچن زۆزانان

٠٤٠٢٠٣ دوو ئامووڕێن خەلاسیێ: قەلەم و شوور/ چەک:

دەما کو ئەم ل دیرۆکا دنیایێ دنێرن، ئەم دبینن کو گەلێن بندەست یێن کو دخوازن مافێن خوەیێن ڕەوا بدەست بخن و وان بپارێزن گرینگیێ ددن دوو تشتان، یەک، سەمبۆلا خوەندن و پەروەردەیێ، قەلەم، یا دن ژی سەمبولا شەڕ/ چەک، هەلبەت بکارینانا شوور و چەک نە ڕیبازا کو تی خوەستن. لێ د ڕەوشێن ناچاریێ دە دبە کو ئەڤ ڕێباز ژی تێکەڤە دەورەیێ، حاجی قادر دڤی واری دە وها دبێژە[1]:

بەشـیـر و خامــە دەوڵــەت پایــەدارە
ئەمــن خامــەم هەیــە شـیـر نادییــارە

دەولــەت ب شــوور و قەلەمــێ پایــەدار دمینــە
قەلەمــا مــن هەیــە، لــێ شــووری مــن نینــە

شییر و قەڵەم شەریکن لەم عەسرەدا درێغا
شییرم قەڵەم تراشە و کالانییە قەڵەمدان

مخابــن دڤــێ دەمــێ دە شــوور و قەلــەم هەڤپارن
شــوورێ مــن قەلەمتراشــە و کالان ژی قەلەمدان

❊ ❊ ❊ ❊

ئــەســبــابــی شـــــەڕ پــەیــاکــەن
تـــۆپ و تــفــەنــگ و هـــــاوەن

ئــامــووڕێــن شـــەڕ پـــەیــدا بــکــن
تـــۆپ و هـــــاوەن و تــفــەنــگــان

١- محەمەد، حاجی قادری کۆیی، IIV، ل ٢٦١؛ نەفەل، دیوان، ٨٥، ١٥٠

٠٥٠٢٠٣ پەروەردەیا ژنان:

ل گۆری هن چاڤکانیین دیرۆکا ئیسلامیٚ دسەردەمیٚن کلاسیک دە ژنیٚن کورد دمەدرەسەیان دە مامۆستەتی کرنە، خوینٚدەکاریٚن وان ییٚن میٚر هەبوونە، دەرس و ئیجازەتنامە دانە ئەڤان خوینٚدەکاران، لیٚ مخابن ب دەرباسبوونا دەمیٚ ئەم دبینن کو جڤاتا کورد ژ دانخوەندنا کەچان خوە دوورکەتنە و ئەو بیٚ پەروەردە هیٚشتنە، حاجی قادر دسەردەما خوە دە ل هەمبەریٚ ڤیٚ فکرا کو د پەروەردەیی دە جوداییٚ دخە ناڤبەرا کوڕ و کەچان ب هەلبەستیٚن خوە مجادەلە کریە و دڤیٚ واری دە ژ ئایەت و حەدیسان ژی میناک دانە.

حاجی قادر دیتیە کو هن مەلا ژی ژ خەلقیٚ رە دبیٚژن کو (کەچیٚن خوە مەدەن خوەندن!)، دڤیٚ چارچوڤەییٚ دە حاجی قادر حەدیسا جەنابی پیٚغەمبەر ژی بیر تینە و مەلاییٚن کو ڤیٚ فەرمانیٚ ددن، ب بیٚدینی، ب دوورکەتنا ژ ڕاستیا دین سووچدار دکە، بەلیٚ، حاجی قادر دڤیٚ واری دە وها دبیٚژە[1].

بۆچـی فەرموویەتـی نەبییـی ئەمیـن:

(أطلبـوا العلـم و لـو بالصیـن)

پیٚغەمبـەریٚ ئەولـەکار ژ بـۆ چ فەرمـان کرییـە؟

(عیلم لە چینیٚ بە ژی هەڕن ل پەی بگەڕن) گۆتیە

نیٚـرو مـیٚ لـەو حەدیسـە فەرقـی نییە

گـەر مـەلا نەهـی فەرمـوو دینـی نییە

دڤـیٚ حەدیسـیٚ دە فەرقـا میٚـرو ژنـیٚ نینـە

ئەگـەر مـەلا ب فەرمان قەدەغە بکە دینیٚ وی نینە

١- میران، شارەزا، دیوان، ل ١٨٦، ١٨٧.

٠٦٠٢٠٣ **شێخێن سەختە یێن کو خەلقێ دخاپینن و وان پاشڤە دێلن، ڕامانێن شاش یێن تەریقەت و تەسەوفێ:**

دڤێ ئەم شێخێن کو د پێڤاژۆیا دیرۆکێ دە دەرکەتن هۆلێ بکن دوو بەش، بەشەک ژ وان ئیسلامێ ڕاستی ژ گەل رە ڤە گۆتنە، ژ بۆ ئاشتیا جڤاکی خەبات کرنە، دڤێ واری دە بوونە ڕێبەر و ل با بندەستان جهـ گرتنە، لێ بەشەکە دن ژ وان دین ژ بۆ بەرژەوەندییێن خوەیێن شەخسی ب کار ئانینە، هەر تم ل با ڕەژیمی جهـ گرتنە و ژ خاپاندنا گەل خوە نە پاراستنە، حاجی ل هەمبەری شێخێن ڤێ بەشێ دەردکەڤە، کوردێن کو ل پەی وان دچن ڕەخنە دکە، دڤێ واری دە بڕیار ددە کو هەتا مرنێ وان هشیار بکە و وها دبێژن[1]:

کێ دەڵێ کوردەکان بێ ئیدراکن!
بەسە ئەم قسە گوێ لە من ناکەن

کی دبێژە کو کورد مرۆڤێن بێ فامن!
کێماییا وان ئەڤە کو گوهـ ل من ناکن

لە قسەی ساغی من خەلەل دەگرن
واهیمەی شێخەکان لە دڵ دەگرن

گۆتنێن من یێن کو ڕاستن پووچ دەردخن
ژ دل و جان ب پووچییێن شێخان باوەڕدکن

عیشقبازی و هەوایی دەرویشی
میللەتی خستە فەقرو بێ ئیشی

ئەڤینا دەرویش و هەوەساوی یا جانبازیێ
میللەت خستیە ناڤا فەقیری و بێکاریێ

١- خەزنەدار، مێژوو IV، ل ٧٠، و هن جهێن دن.

بەقسـەی چـاک دەسـتیان دەگـرم

تەرکـی ناکـەم بـە لۆمـە دەمـرم

ئـەز دێ ب گۆتنێـن خوەش ڕێ بدم نیشـانی وان

هەتـا بمـرم لۆمـە ناکـم و تـەرک ناکـم وان

شـکلی تەکیـە و خانەقاهی شـێخەکان

واقیعـەن ڕەنگینـە ئەممـا بـۆ ڕیـان

شـکلـێ تـەکـیـە و زاویـــە یـێـن شـێخـان

خـــوەشـــە ئـــەمـــا ب ڕاســـتـــی بـــۆ ڕیـــان

لـەم هەمـوو شـێخ و موریدانـەی ڕیـا

فەردەکـی ناچێتـە مزگەوتـی خـودا

هـەمـی ڤـان شێخ و مـوریـدێن کو دکن ڕیایێ

قـەت یـەک ژوان نـاچـە مـزگـەفتا خـوە دێ

مەسـجید و میحـراب و مینبەر بێکەسـە

هـەر مەپرسـە حاڵـی چۆنە مەدرەسـە

مزگەفـت و میحـراب و مینبـەر بێکـەس مانـە

هەرچـی مەدرسـەیە مەپـرس حاڵـێ وێ چاوانـە!

* * * *

دەخیلـی شـێخ و مێـخ مەبـن ئەبـەدا

هیـچ کەسـێ ڕزقـی هیـچ کەسـێ نادا

تو جاران خوە ناڤێژن بەر بەختێ شـێخ و مێخان

تـو کـەس ڕزقـێ تـو کـەسـی نـادە

ئـەی خەریکـی ڕمـووزو نـازو نیـاز

ئەوروپـا فەننـی گەیوەتـە ئیعجـاز

ئەی کەسێ کو تو نۆخی نقشت و ڕاز و نیازان بوویە

ئەوروپـا د هونـەردا گهشـتە ڕادەیـا موعجیزەیێ

بەڵێ شـێخ قوتبـە ئەمما قوتبی ئاشـە

بەنـان و نیعمەتـی خەلکـە گەڕانـی

بـەلـێ شـێخ قـوتـبـە، لـێ ئـەو قـوتـبـێ ئاشە

بـەئـاڤ و مـەنـفـەعـەتـا خـەلـکـێ دگـەڕا

کـە نەفعێکی نەبـێ بۆ دیـن و دەوڵەت

بەمـن چـی نەڤشـبەندی یانـە مانـی

ئەگەر فایدەیەکە تە تو نەبە ژ دین و دەولەتێ رە

ل گۆری مـن هـا تـو نەڤشـبەندی بـی هـا مانـی

٤- دیاردەیێن کو دەوارێ وەلاتپارێزیا کوردی دە باندۆرا وان ل سەر حاجی قادر چێ بوویە/

لێکۆلینەران هەرتم خوەستنە سەدەمێن وەکی سەدەمێن پشتینەیا کو حاجی قادر د هەلبەستێن خوە دە ل سەر مەسەلەیێن کوردی یێن نەتەوەیی سەکنیە هن ببن، ل گۆری گەلەک لێکولینەران ڕەوشا ستەنبۆلێ یا وێ دەمێ، ماینا حاجی دناڤا مالباتا بەدرخانیان ئاکو ب تایبەتی ب ناسنامەیا خوە یا وەلاتپارێزیێ تی ناسکرن، خوەندنا وی یا نوسخەیەکە(مەم و زین)ێ یاکو د ئارشیفا ڤێ مالباتێ بوویە و ب ڤی ئاوایی ناسکرنا ئەحمەدێ خانی باندۆر ل سەر شکلگرتنا ڕامانێن وی کرنە، لێکۆلینەران جارنان ب هەڤ رە بال کشاندن سەر ڤان سەردەمان، جارنان ژێ جودا جودا. بۆمیناک:

ڕەحمەتی گیو موکریانی د خەباتا خوە یا دیوانی یاکو دسالا (١٩٦٩)ان دە ل ئەربیلێ ب سەرناڤێ (حاجی قادری کۆیی) چاپ کریە دە (دەستپێک) و (ئەنجام)ەک نڤیسینە و دەرەبارێ هەلبەستڤان حاجی قادر دە هن ئاگاهیێن گرینگ دانە، موکریانی د (دەستپێک)ێ دە ب کورتی وها دبێژە: ئەڤ دیوان هشمەندی

و ڕامانێن حاجی یێن بلند وەکی نەینکێ نیشان ددە، بەلێ، حاجی قادرێ کو وەکی تەلەبەیەکی ئەکۆلا مەم و زینێیە، دڤێ چارچۆڤەیی دە خانیی دوویەمە، خانێی دەما خوەیە دگەل زیرەکیا وی یا خاریقە و قەهرەمانیا وی هەتا کو نەچوو بوو ستەنبۆلێ و ل ور نەبوو بوو مامۆستەیێ زارۆکێن بەدرخان پاشا و نوسخە یا مەم و زینێ یا ل با وان نەخویند بوو، دوارێ و وەلاتپارێزیا کوردی دە پڕ یان ژ هندک قەت هەلبەست نەگۆتبوو، ئانگۆ وی هشمەندیا وەلاتپارێزیێ ژ مالباتا بەدرخانیان ئا ب ڕوومەت و ژمەم و زینێ گرتییە[1].

نڤیسکار د (ئەنجام)ێ دا ژی وها نڤیسیە: حاجی قادر پشتی کو چوویە ستەنبۆلێ و ل ور مالباتا بەدرخانیان ناس کریە و شاهبەرهەما ئەحمەدێ خانی یا ب ناڤێ (مەم و زین) خوەندیە، بوویە خوەدیێ هشمەندیا کوردو کوردستانێ[2].

کوردستان موکریانی کو کەچا گیو موکریانییە،د(دەستپێک)ا کو ل سەر دیوانا کو ژ ئالیێ باڤێ وی ڤە هاتیە چاپکرن نڤیسیە د وها دبێژە: باژێڕێ ستەنبۆلێ ژ بۆ وان کەسێن کو دخواستن ژبن حاکمیەتا دەولەتا عوسمانیان دەرکەڤن و ژ بۆ بەرژەوەندیین خوەیێن نەتەوەیی مجادەلە دکر، بوو بوو ناڤەند، حاجی قادر یێ کو حاکمێ زمانێن کوردی، عەرەبی، فارسی، ترکی بوو د هەمان دەمێ دە ژ پرسگرێکێن دەما خوە ژی ئاگەهدار بوو، بووینا وی یا ل ستەنبۆلەکا وها بوویە وەسیلە کو خوە نێزیکی مالباتا بەدرخانیان بکە و هەلبەستێن خانی یێن کو ل با ڤێ مالباتێ بوونە بخوینە و ببە خوەدیێ تەجرەبەیەک نوو[3].

حاجی هەلبەستێن خوەیێن ماوەیا کوردستانێ ب

١- موکریانی، دیوان، دەستپێک.

٢- موکریانی، دیوان، (ئەنجام، ل ١٤٣).

٣- موکریانی، دیوان (پێشگۆتن).

گەلەمپەری ل سەر تەرزا کلاسیک نەزم کرنە، هەتاکو نەچوویە ستەنبۆلێ دوارێ نیشتمانپەروەرییێ دە هەلبەست نەگۆتنە، سەدەمێن سەرەکیێن کو ئەو سەوقی نەزمکرنا هەلبەستێن نیشتمانپەروەرییێ کرنە ئەڤن[1]:

باژێرێ ستەنبۆلێ: حاجی قادر ل ستەنبۆلێ دکەڤە ناڤا ژیانەکا نوو و ئەڤ ژیان گورینەکە مەزن دڕامانێن وی دە پێک تینە، لەوڕا باژارێ ستەنبۆلێ وێ دەمێ ناڤەندا کۆمبوونا هەمێ ئازادیخوازێن وەلاتێن عوسمانی بوو.

مالباتا بەدرخانیان: حاجی ل ستەنبۆلێ مالباتا بەدرخان پاشا ناس دکە، دبە مامۆستەیێن زارۆکێن وی و هەتا وەفات دکە ل با وان دمینە، چاوا کو تێ زانین بەدرخانی کەسێن وەلاتپارێزن و دەمەکە درێژ ژ بۆ مافێن کوردان و ئازادیا مجادلە کرینە. د وارێ وەلاتپارێزییێ دە باندۆرەکا مەزن ئا ڤێ مالباتێ ل سەر حاجی قادر چێ بوویە.

ئەحمەدی خانی و (مەم و زین): ل ستەنبۆلێ نوسخەیەکا دەستخەتا مەم و زینا ئەحمەدێ خانی یاکو ل با بەدرخانیان بوویە کەتیە دەستێ حاجی قادری و حاجی ئەڤ بەرهەم ب هوورو کووری خوەندییە، فکرێن ئەحمەدێ خانی یێن وەلاتپارێژییێ کو دڤێ بەرهەمێ دە ب ئاوایەکی بەرچاڤ خوە نیشان ددن باندۆرەکا مەزن ل سەر حاجی کریە.

۱۰٤· باندۆرا مالباتا بەدرخانیان:

کوکا ڤێ مالباتێ دگهیژە سولالەیا ئازیزان ناڤی ڤێ مالباتێ ب ناڤێ میرەکتیا جزیرا بۆتان ئاکو ناڤەندا وێ جزیر بوو تێ ببیرانین، دامەزرینەرێ میرەکتیا بۆتان میر سلێمانە، میرێ داوینێ ڤێ میرەکتییێ ژی بەدرخان پاشایە کو دی ژ بۆ دامەزراندنا کوردستانەکا سەربەخوە ل هەمبەرێ عوسمانیان

۱- لیژنە، زمان و ئەدەبی کوردی بۆ پۆلی نویەمی بنەڕەتی، ل۱۹٤-۱۹٥.

سەری هلدابوو، دەربارەیێ دیرۆکا دامەزراندنا ڤێ میرەکتییێ دە نێرینێن ژ هەڤ جودا هەنە، شەرەفخان بەدلیسی دبێژە کو دامەزرینەرێ میرەکتیێ میر سلێمانە[1].لێ تو تاریخەک نادا.

ل گوری محەمەد ئەمین زەکی بەگ میرەکتیا جزیرا بۆتان دسالا (٦٤٥/ ١٢٧٤)ان ئا کو ئەییوبیان حکومەتا زەنگیان تێک برنە هاتیە دامەزراندن، ل گۆرێ ئەنڤەر مایی پشتی وەفاتا عیمادەدین زەنگی دناڤبەرا کورێن وی یێن ب ناڤێن نورەدین مەحمود و سەیفەدین دا شەرێ حوکمدارییێ دەست پێکریە و ڤی شەرێ ئەڤ حکومەت قەلس کریە، عەڤدل عەزیز بەگ ژ ڤێ رەوشێ سوود وەرگرتیە و دسالا (٥٥٦/ ١١٥١)ێ دە میرەکتیا جزیرا بۆتان دامەزراندییە، کەسێن کو دبێژن ئەڤ میرەکتی دسالا (٧٠٠/ ١٣٠٠)ێ دە هاتیە دامەزراندن ژ هەنە[2].ل گۆری شەرەفخان بەدلیسی ژ میر سلێمان هەتا میر شەرەفێ دەما وی میرێن میرەکتیا جزیرا بۆتان ب دۆری ئەڤن[3]:

میر سلێمان (کورێ خالدە)
میر ئەقدل ئەزیز (کورێ میر سلێمانە)
میر سەیفەدین (کورێ میر ئەڤدل ئەزیزە)
میر مەجدودین (کورێ میر ئەڤدل ئەزیزە)
میر عیسا (کورێ مەجودودینە)
میر بەدرەدین (کورێ میر عیسایە)
میر ئەڤدال (کورێ بەدرەدینە)
ئیبراهیم (کورێ میر ئەڤدلە)
میر شەرەف (کورێ میر ئیبراهیمە)
میر بەدر (کورێ میر ئیبراهیمە)

١- بەدلیسی، شەرەفنامە، ل ١٠١.
٢- هروری، إمارة بوتان، ل ١٧– ٨.
٣-. بەدلیسی، شەرەفنامە، ل ١٠١–١١٩.

میر کەک محەمەد (کوڕێ میر ئیبراهیمە)
میر شەرەف (کوڕێ میر بەدرە)
شاه عەلی بەگ (کوڕێ میر بەدرە)
میر بەدر (کوڕێ میر شاه عەلی بەگێیە)
میر محەمەد (کوڕێ میر بەدرە)
سلتان محەمەد (کوڕێ میر محەمەدە)
ناسر بەگ (کوڕێ شاه عەلی بەگە)
میر ئەزیز (کوڕێ کەک محەمەدە)
میر محەمەد (کوڕی ئەڤدال خانە)
میر شەرەف (کوڕێ ئەڤدال خانە)
ژ ڤان میران هەتا بەدرخان پاشا شەجەرە وەهایە[1]:
میر عەزیز (کوڕێ کاک محەمەد)
عەڤدال خان (کوڕێ میر ناسرە)
شەرەفخان (١) (کوڕێ عەڤدال خانە)
محەمەد خان (کوڕێ شەرەفخانێ (١) ـە
شەرەفخان (٢) (کوڕێ محەمەد خانە)
مەنسوور خان (کوڕێ شەرەفخان (٢) یە)
ئیسماعیل خان (کوڕێ مەنسوور خانە)
عەڤدال خان (کوڕێ ئیسماعیل خانە)
بەدرخان پاشا (کوڕێ عەڤدال خانە)

ئالیێ مالباتا بەدرخانیان یێ کو مە عەلاقەدار دکە بەدرخان پاشایە، کو ژ بۆ دامەزراندنا کوردستانەکا سەربخوە سەری هلدایە، کوڕێن وی یێن د ڕییا وی دە مەشیانە و باندۆرا وان ل سەر حاجی قادرە.

بەدرخان پاشا و عیزەدین شێر: بەدرخان پاشا (١٨٠٢-١٨٦٨)ا

[1]- ژ بۆ ڤێ ڕیزێ بنبڕن، هروری، إمارة بوتان، ل ٤٨.

دسالا (١٨١٢)ان ده بوویه میرێ جزیرا بۆتان ژ بۆ دامەزراندنا کوردستانەکە سەربخوە ب چەندین میرێن دن رە یەکیتی پێک ئانی، چەک ئامادەکرن و ژ ڕەواندزێ هەتا مۆسل و سنەیێ هەرێمەکە بەفرەهـ خستە بن باندۆرا خوە، عوسمانیان کو ل ڤێ نیەتا وی های بوون ب ئارتێشەکە مەزن ئێرشی وی کرن، فەرمانداری ئەرتیشا بەدرخان پاشا کورێ ئاپێ وی عیزەدین شێر بوو، د پەڤ چوونێن کو د دەستپێکێ دە قەومین هێزێن عوسمانیان تێک چوون.

بڕێڤەبەرێن عوسمانی ب عیزەدین شێر ڕە ب دزی هەڤدیتن پێک ئانین و سۆزدانێ کو ئەگەر ل جەم وان جهـ بگرە، دێ وی دجهێ بەدرخان پاشادە بکن میرێ جزیرا بۆتان، مخابن عیزەدین شێر باوەڕیا خوە بوان ئانی و دگەل هژمارەکە مەزن ژ لەشکەرێن ئەرتێشا خوە ژ بەدرخان پاشا قەتیا، ل با عوسمانیان جهـ گرت و ل هەمبەری بەدرخان پاشا شەڕکر، ژبەر ڤێ قاسی هێزا بەدرخان پاشا قەلس بوو و ئەو ژ ناچار ما کو خوە باڤێژە کەلەیا ئارواخێ، عوسمانیان (٦) مەهـ کەلا کاروخێ دۆرپێچ کرن و دان بەرتۆپان، د ئەنجامێ دە بەدرخان پاشا دسالا (١٨٤٨) ان دە ناچار ما کو تەسلیم ببە، پشتی کو عیزەدین شێر دیت کو عوسمانیان سۆزێ خوە بجهـ نەهانین و ئەو نەکرییە میرێ جزیرا بۆتان، ژ خایینتیا خوە پۆشمان بوو و ڤێ جارێ وی دناڤبەرا سالێن (١٨٥٨– ١٨٦٤)ان دە دەست ب سەرهلدان کر لێ بسەر نەکەت[1].

پشتێ کو بەدرخان پاشا تەسلیم بوو، دگەل مالبات و براێێن وی ئەو برن ستەنبۆلێ، برنا ڤێ مالباتێ بۆ ستەمبۆلێ ب پێشنیازا سەفیرێ ئینگلیزی یێ ستەمبۆلێ (A.H لایارد) پێک ئاتیە. سلتان ئەڤدل مەجید ب باندۆرا وی ئەڤ مالبات ڤەخوەندیە

١- فندی، الفکر، ل ١١٥–١١٦

ستەنبۆلێ ل گۆری کو تێ گوتن: (ژ بۆ کو بەدرخان پاشا ل ئەنادۆلوویێ بوویێ سەبەبێ تەڤلهەڤیێ، سەفیرا مەزن یێ ئینگلیزان A.H لایارد پێشنیازکریە کو سلتان ئەڤدەل مەجید وی ڤەخوینە ستەنبۆلێ، بەدرخان باوەریا خوە ب ڤێ ڤەخویندنا بتۆر ئانی وچوو ستەنبۆلێ، لێ ئیدی ئەڤ چوون بوو چووینەکە بێ ڤەگەڕ، بەدرخان پاشا هەمان دەمێ دە فەرمانداریێ (٣٠٠) هەزار سواریێ بوو کو وی ئەڤ هێز ژ یەکبوونا گەلەک عەشیرێن کوردان پێک ئانیبوو و ب چەکێن نووژەن هاتبوونە تەجهیزکرن)[١].

دەما دهات دیتن کو کوردێن سرگوونی یێن ستەنبۆلێ ل ڤێ باژێڕێ هێزەکێ پێک تینن، دەولەت ئەو سرگوونی دەڤەرێن دووری ئیمپاتۆریێ مینا گرید و مەککەیێ دکرن، بەدرخان پاشا ژی دڤێ چاچۆڤەیێ دە بۆ گریدێ هاتیە سرگوونکرن.

پشتا کو (١٠) سال ل گرێدێ مایە ژ ئالیێ سلتان ئەڤدل عەزیز ڤە هاتیە عەفوکرن و دیسا ڤەگەریایە ستەنبۆلێ، بەدرخان پاشا جارا دوویەم چوویە گریدێ و پشتی کو (٨) سال ل ور مایە دیسا ڤەگەریایە ستەنبۆلێ و (٧) سال ل ور ژیایە، لێ ژ بۆ کو هەوایا ستەنبۆلێ لێ نەهاتیە، ب پێشنیازا تەبیبان چوویە شامێ و ل ور وەفات کریە[٢].

عوسمان پاشا، حوسێن کەنعان پاشا، ئەمین عالی بەدرخان و مدحات بەدرخان:

دسالا (١٨٧٩)ان دە کوڕێن بەدرخان پاشا یێن ب ناڤێ عوسمان پاشا و حوسێن کەنعان پاشا ژ ستەنبۆلێ کو ل ور

١- وودس، تورکیا ئانیلاری، ل ٣١٤؛ ئەلاکۆم، ئاسکی ئەستەنبول کورتلەری، ل ٤٣.

٢- ئەلاکۆم، ئاسکی ئیستانبول کورتلەری، ل ٤٣-٤٤.

سرگوونی بوون چوون کوردستانی و ژ بۆ سەرهلدانەکە نوو دەست ب پێکانینا هێزێن خوەکرن، گەرچی جهـ جهـ بسەرکەتن، لێ دئەنجامێ دە ب فەرمانا سلتان ئەڤدل حەمید هاتن گرتن و ئاڤێتن زیندانێ، پاشی ئەو سەربەست بەردان و مەجبووری سەکنا ل ستەنبۆلێ کرن، دسالا (١٨٨٩)ان دە ئەمین عالی بەدرخان و مدحات بەدرخان ژ ستەنبۆلێ دەرکەتن بەر ب کوردستانێ ڤەچوون و ژ بۆ سەرهلدانەکا نوو ژ سەرۆکێن عەشیران رە نامە شاندن و ژ وان داخواز کرن کو ب چەکان و شەرڤانان ئالیکاریا وان بکن، لێ د شەڕێ کو قەومی دە ئارتێشا عوسمانی ب سەرکەت و ئەڤ هەردوو سەرۆک ناچارمان کو تەسلیم ببن.

مقداد مدحات بەدرخان و ئەڤدڕەحمان بەدرخان:

ڤان هەردوو کوڕێن بەدرخان پاشا دسالا (١٨٩٨)ان دە ڕۆژنامەیا (کوردستان)ێ دەرخست، شەش ژمارێن پێشین یێن ڤێ ڕۆژنامەیێ ژ ئالیێ مقداد ڤە، ژمارێن ناڤبەرا (٦-٣١)ێ ژ ئالیێ برایێ وی ئەڤدرەحمان ڤە هاتن دەرخستن، د هژمارا (٣) یەم ئا ڤێ ڕۆژنامەیێ دە نووچەیا وەفاتا حاجی قادر و قەسیدەیا وی یا ل سەر پشتا نوسخەیا مەم و زینێ یا مالباتا بەدرخانیان نڤیسیە هاتنە وەشاندن دەما کو ئەم هن هەلبەستێن حاجی قادر و هن گۆتارێن کو د ڕۆژنامەیا کوردستانێ دە هاتنە وەشاندن دا تینن بەرهەڤ، ئەم دبینن کو دهن مژاران دە دناڤبەرا ڕامانێن ڤان هەر دوو برایان و یێن حاجی قادر دە وەکهەڤی هەنە. بۆ نموونە دەربارەیێ هێزو باندۆرا هونەر دە حاجی قادر د هەلبەستەکە خوە دە وها بال دکشینە سەر شەڕێ کو دناڤبەرا چین و ژاپۆنیایێ دە قەومییە:

بەقسـەی موخبیـر و موئەڕیخـی کـۆن
میللەتـی چینـە چارسـەد ملیـۆن

ل گـۆری گۆتنێـن نووچـە گەهـان و دیرۆکزانـان
گەلـی چینـێ چارسـەد ملیـۆن بـوو نفووسـا وان

سەربەسـەر دەوڵەتـی هەمـوو ژاپـۆن
زۆر بـە زەحمـەت دەگاتـە چـل ملیـۆن

هەرچی ژاپۆنینە نفوسـا وان ژ سـەری هەتا بنی
ب زۆر و زەحمـەت ئانچـاغ د گهاشـت چل ملیون

ئەهلـی ژاپۆن بەفەنن و سـنعەتی چاک
سـەیری چۆن چینی گرت و کردییە خاک

خەلقـێ ژاپـۆن ب سـایا هونەر و سـنعەتێن چاک
ئێـرش بـرن چینێ و گرتن و ژ خوەرە کرن خاک

دهەمان مژارێ دە د ڕۆژنامەیا (کوردستان)ێ دە د نڤیسا ژێرین دە وها تێ گۆتن: بەری دوو سێ سالا دەوڵەتا چین و ژاپۆنیایێ شەڕکرن، عەسکەرێ چینێ دهـ جارا ژ ئەسکەرێ ژاپۆنیایێ زێدەتربی، هەنی شەڕادە ژاپۆنیایێ کاری ئەسکەرێ چینێ، وەرن ڤێ جارێ سەبەبێ ڤی حالی بپرسن، مرۆڤێن چینێ جاهلن، مرۆڤێن چینێ تشتەکی نزانن تۆپ و تفنگێن ڤی زەمانی بعەملینن، هەمی ئەسکەرێ ژاپۆنیایێ تۆپ و تفەنگێن خوە ئەو خوە چێ دکن. دەرا ڕە تجارەتێ، کەسب و کاری دکن، دەوڵەمەندن. سایا دەولەمەندیا خوە سلاحێن کێم زووکا ژ دەرێن دوور کڕین و خوەش خوەش شەڕین خوە کرن، کارین دشمنێن خوە، نوها هەمی مالێن خوە ڕاحەتن، کەس نکارە خوە بدە سەر وان[١].

حاجی قادر دەما کو چوو ستەنبۆلێ مالباتەکە وها یاکو ژ بۆ مافێن کوردان تێکوشایە ناس کر، بوو مامۆستەیێ زارۆکێن وان

١- فؤاد، کوردستان، ژ/ ١.

و د(٣٣) سالێن کو ل ستەنبۆلێ ما ب ڤێ مالباتێ را حەشرنەشر بوو و ب ئاوایەکی خوەزایی کەت بن باندۆرا شەخسییەتێن وێ.

عەلائەدین سەجادی د بەرهەما خوە یا ب ناڤێ (مێژووی ئەدەبی کوردی) دە دەربارەیا هەڤناسینا حاجی قادر ل ستەنبۆلێ ب مالباتا بەدرخانیان رەو باندۆرا ڤێ مالباتێ ل سەر وی وها دبێژە: حاجی قادر و هەڤالێ وی هەلبەستڤان کەیفی ب هەڤ رە دەچن ستەنبۆلێ و بەشداری کۆما بەدرخانیان دبن، بەدرخانی کەیفی دشینن فاکولتەیا حقوقێ و حاجی قادر ژی دکن مامۆستەیێ زاروکێن خوە، حاجی قادر یێ کو هەتا داویا ژیانا خوە ب بەدرخانیان رە سادق دمینە، دبینە کو ستابۆلێ جیهانەکە جودایە، نەتەوەیێن جۆربەجۆر د وارێن زانست و هونەرێن جۆربەجۆر د پێش دە چوونە لێ کورد پاش دە مانە، ژبەرڤێ قاسی ل ڤی باژارێ بیانی د هەلبەستێن خوەدا گاڤا خوە داڤێژە قەدا ولاتپارێزیێ[1].

ئەڤدرەحمان سەعید یەکەم کەسە کو بەشەک ژ دیوانا حاجی قادرێ کۆیی وەکی دیوانچە وەشاندییە، سەعید ئەڤ دیوانچە یا کو وەکی (کۆمەلە شیعری حاجی قادر کۆیی) بناڤ کریە دسالا (١٩٢٥)ان دە ل بەغدایێ وەشاندییە، نڤیسکار د (دەستپێک)ا ڤێ خەباتا خوەدا وها دبێژە: حاجی قادر ل ستەنبۆلێ ل با بەدرخان پاشا و زارۆکێن وی دمینە و دبە مامۆستەیێن وان، ب زیرەکی و قابلییەتا خوە ژی ئالێ هەر کەسی ڤە تێ حەسکرن و ب پێشنیازا هن هەڤالێن خوە بەشداری هن کۆمەلەیێن کوردان دبە[2].

محەمەد مەلا ئەڤدل کەریم یەک ژ لێکۆلینەرێن کو ژ مێژڤە ل سەر هەلبەستا کوردی یا کلاسی خەبات دکە، ئەڤ نڤیسکار

١- سەجادی، مێژوو، ل ٣٤٢-٣٥٩.

٢- سەعید، کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی، ل ٤-٦.

د خەباتا خوە یا کو دسالا (١٩٦٠)ێ دە ب ناڤێ (حاجی قادری کۆیی) ل بەغدایێ چاپ کریە دە دبێژە، مالباتا بەدرخانیان ژ بۆ مافێن کوردان کەتبوو ناڤا خەباتێن مەزن، ل گۆری ڤی نڤیسکاری بەری حاجی قادرێ کۆیی کو ئەو ژی کەتبوو ناڤا ڤێ تێکۆشینی کەسەکی دن ل سەر دۆزا وەلاتپارێزیا کوردی هەلبەست نەگۆتنە[1].

رەشید فندی ڕۆژەکی ژ ڤێ نڤیسکاری پرسیە: (ژ بۆ چ تە دکتێبا خوەدا گۆتیە کو بەری حاجی قادر کەسەکی دن ل سەر مەسەلەیا نەتەوەیی یا کوردی هەلبەست نەگۆتییە؟)، نڤیسکار د بەرسڤا خوەدا وها گۆتیە: (وێ دەمێ ئەز ژ هەلبەستێن ئەحمەدێ خانی ئاگاهدار نەبووم)[2]، ل گۆری مەسعود محەمەد دەرکەتنا هۆلێ یا هەشمەندیا نەتەوەیی دە باندۆرا مالباتا بەدرخانیان چاوا کو ل سەر کوردێن باکوور هەرتم چێ بوویە، ئەڤ باندۆر هەر وها ل سەر حاجی قادر کو کوردەکی باشووڕە ژی خوە نیشان دایە، حاجی قادر دمالکێن خوەیێن ژێرین دە ب بکارا نینا لەقەبا (شێر) ئاماژە ب عیزەدین شێر کو ژڤێ مالباتێیە دکە و وی وەکی هێڤیا داوینا کوردستانێ دبینە[3].

ئەمیرێک ماوە پاشـایە ، گوتی: کێیە؟ گوتم: شـێرە

گوتـی: لێرە؟، گوتـم: لێرە هەتا تاران و هندسـتان

میـرەک مایـە پاشـایە، گـوت: کیـە؟ مـن گـۆت: شـێرە

گـۆت: ل ڤـر؟ من گـوت: ل ڤر هەتا تەهران و هندسـتان

بەخۆی شـێرە وەکو ناوی، لە شەڕدا دوژمن ئەندازە

تەمایان هەر بە ئەو ماوە جەمیعی خاکی کوردسـتان

١- مەلا عەبدولکەریم، حاجی قادری کۆیی؛ ١٠، ٢٠، ٢٣.

٢- فندی، الفکر، ل ١٨٣.

٣- محەمەد، حاجی قادری کۆیی، I، ١٢٥، ٢٤٥، ٣١٥.

مینا ناڤێ خوە ئەو ژی شێرە، د شەڕدا دژمنان دپێڤە
ژ بۆ هەمی کەسێن ل سەر ئاخا کوردستانێ ئەو تەنێ هێڤیە

ل گۆری حاجی قادرێ ڤێ مالبات وەکی هێڤیا داوینا کوردستانێ دبینە، ئەگەر ئەڤ مالبات ژ قادا تێکۆشینێ بێ دوورخستن دژمنێن کوردان دێ وان وەکی ئاشێ بهێڕە، هەلبەستڤان دڤێ واری دە وها بالا کوردان دکشینە[1]:

بەدرخانی لەسەر لاچێ لەمەوپاش
لەهەر لاوە دەتانهاڕن وەکو ئاش

ئەگەر بەدرخانی ژ نها و پێڤە دوور بکەڤن
ژ هەر ئالیێ ڤە وەکی ئاش وە بهێڕن

٢٠٤. باندۆرا ستەنبۆلێ:

پشتی کو ستەنبۆلێ دسالا (١٤٥٣)ان دە ژ ئالیێ سلتان محەمەد فاتح ڤە هات فەتحکرن پێکهاتەیا دەموگرافیک ئا ڤێ باژێڕێ ب تەڤایی گوهەڕی، د دەستپێکی دە نفووسا باژێڕ ب گرانی ژ خاچپەرستان پێک دهات، پشتی فەتحێ برێڤەبەرێن دەولەتێ مسلمان ژ هەر ئالیی ئەنادۆلوویێ ڤە ب زانین شاندن ڤی باژاری؛ دڤێ واری دە فەرمان و قانوون دەرێخستن، ب ڤی ئاوایی ستەنبۆل بوو باژاڕەکی پڕ نەتەوەیی پڕ چاند، د سەریا نەتەوەیێن ڤی باژاڕی دە ڕۆم، ئەرمەنی، یاهوودی، ترک، ئەرەب، چەرکەز، ئەرناوود، ئیرانی و کورد تێن، بەشەک ژ کوردێن کو ل ستەنبۆلێ دژین کوردێن سرگوونکرینە، ب تایبەت هن سەرۆکێن کوردان یێن کو بەشداری سەرهلدانێن مەزن بوونە هاتنەگرتن و هن ژوان ل ڤی باژاڕی ب سالان دبن کۆنترۆلێ دە مانە.

کەسێن کو هاتنە سرگونکرن سیاستمەدار تەنێ نینن: هن

١- محەمەد، حاجی قادری کۆیی،ا، ٣١٤.

شەخسییەتێن ئۆلی و مروڤێن سادە ژی هاتنە سرگونکرن، د سەد سالا (١٩)یەم ئاکو حاجی قادر تێدە ژیایە ژی هن شەخسییەتێن کورد بال ستەنبۆلێ ڤە هاتنە سرگونکرن، ئەڤ شەخسییەت ل ستەنبۆلێ وەکی ڕەهینەیێن سیاسی هاتن گرتن، دەولەتێ ب ڤی ئاوایی خوەستییە کو بەری ل نەتەوە پەروەریا کوردی بگرە د سەریا ڤان شەخسییەتان دە ئەڤ تێن[1]:

- میر محەمەد ڕەواندزی
- بەردخان پاشا
- عوسمان پاشا
- حوسێن کەنعان پاشا
- شێخ عوبەیدوللاهـ نەهری
- سەید ئەڤدل قادر نەهری

سلتان ئەڤدل حەمیدێ(٢)، د دەما خوە دە (١٨٦٧-١٩٠٩) ب هن مەزنێن کوردان رە تێکلیان دا تینە، ڤان ڤەدخوینە ستەنبۆلێ و حەول ددە کو وان بگرە بن کۆنترۆلێ، سلتان وها بەرسڤا کەسێن کو وی دڤێ مەسەلەیێ دە ڕەخنە دکن ددە: (ئەز دزانم ژ بۆ کو من هن زارۆکێن ئاغایێن کوردان ئانینە ل ستەنبۆلێ ب جهـ کرنە ئەزتێم ڕەخنە کرن، ئەڤ ب سالانە کو خاچپەرستێن ئەرمەنی پلەیێن نازریێ ئیشغال کرنە، ما چ زرارا هەیە کو ئەم ژی نها و پێڤەژی کوردێن کوژدینێ مەنە نێزیکی خوە بکن)[2].

سلتان ئەڤدل حەمید ژ ئالییەکی ڤە دگۆت ئەز ل با کوردان جهـ دگرم، ژ ئالییەکی دن ڤە ل هەمبەرێ داخوازێن کوردان یێن نەتەوەیی جهـ دگرت و ل هەمبەرێ ڕەوشەنبیرین کورد مجادلە دکر و نەدهێشت کو دەنگێ وان دەرکەڤە، برگەیا ژێرین ژ ئالیێ تەکتیکێن ئەڤدل حەمید یێن ل هەمبەرێ مخالفان بالکێشە: سلتان

١- ئەلاکۆم، ئاسکی، ئیستانبول کورتلەری، ل ١٩، ٤١، ٤٢.
٢- ئەڤدل حەمید، سیاسی هاتراتیم، ل٧٥.

ئەڤدل حەمیدیَ(٢). ژبۆ کو کاربە جامیعەیا ئیمپاراتۆریایێ ل با هەڤ بگرە، سیاسەتەکا کو خوە مالی وی بوو ددان مەشاندن، شەخسییەتێن کو ل ئەرناوود و کوردستان و عەرەبستانێ باندۆرا وان ل سەر گەل هەبوو ب ئاوایەکی دانین ستەنبۆلێ، پەرە ددا وان و ئەو دناڤا شوورەیا دەولەتێ دە وەزیفەدار دکرن، لێ ئەو ژبەر چاڤێن خوە دوور نەدخستن، ژ خوە وێ دەمی ستەنبۆل نە باژارەکی بوو کە مرۆڤ کاربە تەرکاوی بکە، کەسێن دهاتن ڤێ باژارێ دەما کو دناڤەندا وی دە کۆشک و سەرایا ددیتن ئێدی نە دخوەستن کو ڤەگەرن وەلاتێن خوە[1].

چاوا کو محەمەد مەلا ئەڤدل کەریم دیاردکە کو حاجی قادر چوو ستەنبۆلێ ئەڤ باژار ژ بۆ هێزێن نەتەوەیی و ئازادیخوازێن ناڤا دەولەتا عوسمانیان یێن مینا کورد و ئەرمەنیان ناڤەندبوو، دیسا ئەڤ سەردەم سەردەمەکە وسا بوو کو ل باشوور میرەکتی بابان، سۆران، بەهدینان، ل باکوور ژی هن میرەکتییێن دن وەکی ناڤەند ب دەولەتا عوسمانیان ڤە هاتبوون گرێدان[2].

مەسعود محەمەد یەک ژ نڤیسکارێن کو ژ نێزیک ڤە حاجی قادر ناس دکە لەورا ئەو ژ مالباتا هەڤالێ حاجی قادر یێ مەدرەسەیێ ب ناڤێ مەلا ئەڤدللایێ جەلیزادەیە، ئەڤ نڤیسکار وها دبێژە: حاجی قادر هەتاکو ل کۆیێ بوو، ئانگۆ هێن کو نەچوو بوو ستەنبۆلێ دەربارەیێ ولاتپارێزیا کوردی دە تو هەلبەست نەزم نەکربوو، هن جوانێن کۆیێ ژمن خوەستن کو ئەز دنڤیسا خوەدا ببێژم کو حاجی قادر بەریا کو بچە ستەنبۆلێ ژی هەلبەستێن نەتەوەیی نەزم کرنە، لێ من ئەڤ داخواز قەبوول نەکر[3].

١- ئولونەی، ئاسکی ئیستانبول کابادایلەری، ل ٢٠٢.
٢- مەلا ئەڤدل کەریم، حاجی قادری کۆیی، ل١٠، ٢٠، ٢٣.
٣- محەمەد، حاجی قادر کۆیی، II، ل ١٧، ١٠٠.

٠٣٠٤ باندۆرا ئەحمەدی خانی و (مەم و زین)ێ:

خانی دسالا (١٠٦١/ ١٦٥٠)دە ل بازیدێ هاتیە دنیایێ، ناڤێ باڤێ وی مەلا ئیلیاس، ناڤێ دیا وی گولنیگارە، پشتی کو باڤێ وی وەفات دکە با کەکێ خوە مەلا قاسم دەست ب خوێندنا مەدرەسەیێ کریە، ژ بۆ دۆماندنا خوەندنا خوە یا مەدرەسەیێ ژ بازیدێ چوویە مورادیەیێ ل ور ل مەدرەسەیا گولگونێ خوەندیە، ناڤێ وی دلیستەیا فەقیێن ڤێ مەدرەسەیێ ئا سالا (١٠٧٢-١٦٦١)ێ دە تۆمارکرییە، ل گۆری عەلائەدین سەجادی خانی ل ئەخلات، روحا و بەدلیسێ ژی خوەندەیە، پاشی ژ ڤان باژێڕان ڤەگەڕیایە بازیدێ، ل بازیدێ چوویە جزیرا بۆتان، پشتی کو دەمەکی ل جزیرێ مایە ژوور چوویە سەرلێدانا میرەکتێین بەهدینان و سەرحەدان، ژ بۆ پەروەردەیا مەدرەسەیێ چوویە میسر و بەغدایێ، ژ بۆ کو فەرزا خوە یا حەجێ بجە بینە دەرکەتیە سەفەرا حیجازێ، خانی ئیجازەتنامەیێ خوە ز سەیدایێ مەدرەسەیا ئاتایەیێ یێ بناڤێ مەلا جامی وەرگرتیە، پشتی تەمامکرنا خوەندنا خوە ڤەگەڕیایە بازیدێ، ل ور مەدرەسەیەک ئاڤا کریە و هەتا وەفاتا خوە دڤێ مەدرەسەیێ دە سەیداتی کریە و گەلەک فەقێ پەروەردە کرنە، چاڤا کو باڤێ وی مەلا ئلیاس و کەکێ وی مەلا قاسم ل بازیدێ وەکی کاتبێن دیوانێ وەزیفە کرنە، خانی ژی د تەمەنێ خوەیی (١٤) سالی دە د دیوانا میرێ دەما خوە میر محەمەد پوربەلالی دە وەکی کاتبێ فەرمی دەست ب وەزیفەیێ کریە، خانی عالمەکی شافعی و نەقشبەندیە، فەلسەفەیا وی یا تەسەوفێ(وحدە الوجود)ە، ب قاسی کو تێ زانین نەزەوجیە، دسالا (١٧٠٧)ان دە ل بازیدێ وەفات کریە، توربەیا وی نها ل بازیدێ نێزکی سەرایا ئیسحاق پاشایە و ژ ئالیێ حەزکرۆخێن وی ڤە تێ زیارەتکرن.

چاوا کو تێ زانین د سەریا گەشەدانێن کو باندۆرا وان

ل سەر خانی چێ بوویە د شەڕێن کو ل کوردستانێ دناڤبەرا دەڤلەتێن عوسمانی و ئیرانی دە قەومییە تێن، سەدسالا (١٧)ا کو خانی تێدە ژیایە، سەد سالەکا وسا بوو کو تێدە شەڕێن ناڤبەرا عوسمانی و ئێرانیان گەرم بووبوون، ڤان هەردوو دەولەتان د ئێرشێن ل هەمبەرێ هەڤ دە هەرێمێن کوردان و مێرەکتیێن وان وەکی پرەیێ ب کار دانین، دڤان ئێرش و شەڕان دە وەکی خوەزایی زرارا هەرێ مەزن کوردان ددێت.

خانی د (مەم و زین)ا خوە دە دڤی واری دە نەڕازیبوونا خوە وها تینە زمان:

ئـەڤ ڕۆم و عەجەم ب وان حەسارن

کـورمــانــج هــەمــی ل چـــار کـنـــارن

ئەڤ ڕۆم و عەجەمان کورد دۆر پێنج کرنە

کـورد هەمـی ل چـار کناران بـەلاڤ بوونە

هــەردوو تەرەفـان قەبیلــێ کورمانــج

بـۆ تـیـری قــەدا کـرنــە ئامانــج

هـەردوو ئالیـان قەبیلەییـن کورمانـج

ژتیریـن تونەکرنــێ رە کرنـە ئامانـج

ئــەڤ قولزەمــێ ڕۆم و بەحــرێ تاجیک

هنگـی گـو بکـن خـورووج و تەحریک:

ئەڤ ئۆکانووسا ڕۆمان و دەریا یا فارسان

کولهەمبەریهەڤدکنحەرەکەتوئێرشان:

کورمانــج دبــن ب خــوون مووڵەتتــەخ

وان ژێــەک ڤــە دکـن مســالێ بــەرزەخ

کــــورد دنـــاڤـــا خـــوێـــنـــی دگـــەڤـــزن

وان وەکـی بـەرزەخـێ ژ هـەڤ دقەتینن

یەکەم کەسێ کو بالا لێکولینەرێن نەتەوەپەروەریا کوردی دکشینە ئەحمەدێ خانییە، یەکەم بەرهەم ژی (مەم و زین)ە، مارتن ڤان برونەسەن د بەرهەما خوە یا ب ناڤێ (ئاغا شێخ دەولەت)دە دبن سەرناڤێ (دیرۆکا هشمەندیا کوردی یا نەتەوەیی) دە وها دبێژە: هێزا نەتەوە پەروەریا کوردی ژ ئالیێ جڤاکی ڤە دیاردەیەکە نوویە، لێ ئەڤا نایێ ڤێ واتەیێ کو د دەمێن بۆری دە هشمەندیەکە کوردی یا نەتەوەیی نەبوویە، لەورا هەلبەستڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی یێ کو دسەد سالا (١٧)یەم دە ژیایە د دەستپێکا دەستانا خوەیا مەنزووم (مەم و زین)ێ دە پەرچەبوونا کوردان ئاکو بوویە سەبەب کورد دبن حاکمیەتا ئیمپاراتۆرییێن عوسمانی و سەفەویان دە بژین گلی و گازاندەیان دکە، ئەڤ بەرهەما خانی ل کوردستانێ پڕ دهات خوەندن و تێ خوەندن.

نوسخەیێن دەستنڤیسێن ڤێ بەرهەمێ هاتنە ئیستینساخکرن و ژ ئالیێ مەلایان ڤەهاتنە پاراستن، فەقیان چاوا کو سورەیێن قورئانێ و ڕستەیێن حافز و سەعدی ژ بەردکرن، بەیتێن ڤێ بەرهەما خانی ژی ژبەر دکرن[1].

بازیل نکتین ژی وها بالێ دکشینە سەرخانی (مەم و زین) ێ: (دڤێ واری دە ببرانینا ناڤێ هەلبەستڤانێ کورد ئەحمەدی خانی یێ کو دسالا(١٠٦٠)ێ دە هاتیە دنیایێ بەسە، هەلبەستڤان د شەهبەرهەما خوە یا بناڤێ (مەم و زین) دە گرتییەکی کو کوردستانێ سەمبۆلیزە دکە ڤە دبێژە و ژبۆ خەلاسیا ڤی وەلاتێ دیل ڕێ و ڕێبازێن خەباتان نیشان ددە، ئەگەر د سەدسالا (١١) یەم دە خانییەک بژیایە، دبوو کو دیرۆکا کوردی بکەتا قۆناغەکە نوو)[2].

وادیع جویدە ژ هەلبەستڤانێن کوردیێن کلاسیک بال دکشینە

١- برونەسەن، ئاغا شێخ دەڤلەت، ل ٣٩٠-٣٩١.

٢- نکیتین، کورتلەر: سۆسیۆلوژیک ڤە تاریخی ئینجەلەمە، ل ٣٠٨-٣٠٩.

سەر دوو ناڤێن کو دەربارەیێ وەلاتپارێزیا کوردی دە هەلبەست گۆتنە: ئەحمەدێ خانی و حاجی قادرێ کۆیی، نڤیسکار دڤێ مژارێ دە وها دبێژە: (هەلبەستڤانی سەد سالا (١٧) ئەحمەدێ خانی و هەلبەستڤانێ سەدسالا (١٩) حاجی قادرێ کۆیی، وەکی دوو هەلبەستڤانێن کورد یێن مەزن تێن ببیرانین، ئەحمەدێ خانی یێ کو ل بازیدێ هاتیە دنێ و ل ور وەفات کریە نڤیسکاری مەم و زینێییە. فیردۆسی ژ بۆ ئیرانیان تێ چ واتەیێ ئەحمەدێ خانی ژی ژ بۆ کوردان تێ وێ واتەیی)[1].

سادق بەهائەدین ئامێدی د بەرهەما خوەیا ب ناڤێ (هۆزنڤانێت کورد) کو دسالا (١٩٨٠)دە ل بەغدایێ چاپکریە دە وها دنڤیسیە: یەک ژ هەلبەستڤان و ڕەوشەنبیرێن کوردیێن کو ل سەر شۆپا ئەحمەدێ خانی مەشیایە و هەم ناڤێ وی هەم ژی ناڤێ دەستانا وی یا نەتەوەیی (مەم و زین) د بەرهەمێن خوە دە ب بیرئانینە حاجی قادرێ کۆییە.

چاوا کو ژ ئاگاهیێن کو هەتا ڤر مە نەقل کرن تێ فامکرن حاجی قادرێ کۆیی ل ستەنبۆلێ دەرفەتا دیتن و خوەندنا نوسخەیا مەم و زینێ ئا ل با بەدرخانیان دیتیە، دڤێ چارچۆڤەیێ دە دبن باندۆرا خانی و ڤێ بەرهەما وی دە مایە و چاوا کو مە بەرێ ژی گۆت ل سەرپشتا ڤێ نوسخەیا با بەدەرخانیان هەلبەستەک نڤیسیەو تێ دە پەسنێ خانی و مەم و زینێ دایە، هەردوو مالکێن ژێرین ژ ڤێ هەلبەستێنە:

ئەمان قەدری بزانن ئەم کتێبە

لە دنیا ئێستەکێ هەمتای نەماوە

ئەمان ها! قەدرێ ڤێ کتێبێ بزانن

نها ل دنیایێ هەمتایێ وێ نەمایە

---

[1]- ژوەیدە، کورت میللیەتچیلەگنن تاریخی، کۆکانلەری ڤە گەلشمی، ل٤٧.

له كوردان غەیری حاجی و شێخی خانی

ئەساسی نەزمی كوردی دانەناوە

دناڤا كوردان دە ژ بلی حاجی و شێخی خانی

كەسەك كو ئەساسێ هەلبەستا كوردی داینە نینە

ژ دوو مالكێن حاجی قادر یێن كو ئەم ل ژێری پێشكێش دكن تێ فامكرن كو وی وەكی مەم و زینا خانی، دیوانا مەلایێ جزیری ژی دیتیە، خوەندیە لێ هایی بوویە كو ئەڤ بەرهەم هاتیە وەرگەڕاندن بال گەلەك زمانێن ئەورووپیڤە:

مەم و زین و دیوانی شێخی جزیر

گەلێ چاكن بەسەهلی بێننەگیر

مەم و زین و دیوانا شێخێ جزیرێ

گەلەك خوشن، تێن بدەستخستن ب هێسانی

ئەم دووانە ئەمێستا تەرجەمەیان

زۆرە هەتا لە نێو فەرەنگستان

ئیرۆ ئەڤ هەردوو بەرهەم هاتنە وەرگەڕاندن

یا ل گەلەك زمانان ڤە، هەتا زمانێن ئەورووپی

چاوا كوتێ زانین ئەحمەدێ خانی ب تایبەتی د(دەستپێك) مەم و زینێ دە دەرباریا زمان و ناسنامەیا كوردی دە نرخاندنێن گرینگ كرنە، ڤێ دەستپێكی بالا حاجی قادر ژی كشاندیە و هەلبەستڤان دڤێ وارێ دە وهاگۆتیە:

تەنها ئێمە وەهانین

دیباجەیی مەم و زین

نەكو ئەم تەنێ دڤێ ڕەوشێ دانە

دەستپێكا مەم و زین ژی وهایە

چاوا دميناكێن ژێرين ده تێ ديتن، دەما كو حاجی قادر د هەلبەستێن خوە دە قالا ئەحمەدێ خانی دكە گەلەک جاران ناڤێ وی دگەل ناڤێ مەم و زينێ ب بيرتينە. جارنان ژی ئاماژە ب جزيرا بۆتان دكە:

ئەحمەدی خانی ساحيبی مەم و زين

شـــەهـــبـــازی فـــەزايـــی عـيـلـلـيـيـن

ئەحـمـەدێ خانـی، خـوە دیـێ مـەم و زیـن

وەكـی شـەهبازێ فەزایا دەرجەیا ژۆریـن

جيهان بوويتـە جەزيرەی بەحری گريەم

بەبــێ بوهتـــان ئەتــۆ زيــن و ئەمن مەم

جیهـان بوویـە جزیـرا دەریایـا گرینـا مـن

ئـەم بـێ بۆتـان مـان، تـو مـەم و ئـەز زینـم

نها ژی ئەم دخوازن ژ هن مژارێن هەڤپار كو ئەحمەدێ خانی و حاجی قادرێ كۆيی ل سەر وان سەكنينە چەند ميناكان بدن.

چاوا كو خانی دمالكا خوەيا ژێرين دە هەريەک ژ ميرێن كوردان ژ ئاليێ جۆمەرديێ ڤە دشبينە حاتەمێ تای، هەريەک ژ مێرخاسێن كوردان ژی ژ ئاليێ وێرەكێ ڤە دشبينە ڕۆستەم، حاجی قادر ژی دمالكێن خوە يێن تيكلدار دە كوردان ژ ئاليێ جۆ مەردێ و وێرەكی ڤە دشبينە هەمان كەسان:

خانی

هـــەر ميرەكـــی وان ب بەزلـــێ حاتـــەم

هـــەر مێرەكـــی وان ب ڕەزمـــێ ڕۆســتـەم

هـەر میرەكـی كـوردان وەكـی حاتەمـە

هـەر مێرەكـی وان ژی وەكـی ڕۆسـتـەمە

حاجی قادر

بەشـــەجاعەت هەمـــوو وەكـــو ڕۆســـتەم

بـــە ســـەخاوەت هەمـــوو وەكـــو حاتـــەم

ژ ئالیێ ویرەكێ ڤە هەمی وەكی ڕۆستەمن

ژ ئالیێ جۆمەردییێ ڤە هەمی وەكی حاتەمن

لـــــە جـــــوودا حـــاتـــەمـــی تـــایـــی

لـــــەشـــــەڕدا ڕۆســـــتـــەمـــی مـــەیـــدان

ژ ئالیـێ جۆمەردیـێ ڤـە حاتەمـی تایـی نە

د شـەڕدە ڕۆسـتەمێ مەیدانـێ نـە

د مەسەلەیا بێتفاقیا كوردان دە ژی خانی و حاجی قادر ب ناڤەرۆكەكا كو دشبن هەڤ نێزیكی مژارێ بوونە و وەها گۆتنە:

خانی

لـــەو پێكڤـــە هەمیشـــە بێتفاقـــن

دایـــم ب تـــەمـــەڕوود و شـــیقاقن

لـەوڕا هەرتـم ب تەڤایـی بێتفاقـن

دایما ل هەمبەری هەڤ عسیان و شەڕدكن

گـــەر دێ مـــە هەبوویـــا ئیتتفاقـــەک

ڤێكـــرا بكـــرا مـــە ئینقیـــادەک

ئەگـەر یەكیتیـا مـەژی هەبوویـا

مـەژی گـوە ل هـەڤ بكـرا

تەكمیـــل دكـــر مـــە دیـــن و دەولـــەت

تەحســـیل دكـــر مـــە عیلـــم و حیكمـــەت

مـەدێ تەمـام بكـرا دیـن و دەولـەت

مـەدێ ب دەسـت بخسـتا عیلـم و حیكمەت

حاجی قادر

وەلێکیــن فایــدەی چی هــەرج و مەرجن
لــە دەعــوادا لەگــەڵ یەکتر بــە مەرجن

لـێ چ فایـدە! دناڤـا شـەڕو پەڤچوونـێ دە نـە
دەعوادارێـن هەڤـن، شـەرتان داڤێژنـە بەرهـەڤ

کــوردی ئێمــە نــەزان و پاشــکەوتن
پێکــەوە پــووش و ئاگــر و نەوتــن

کوردێـن مـە نەزانـن و پـاش دە مانـە
تـەڤ دە وەکـی پـووش و ئاگـرو نەفتێنـە

بــێ ئەگــەر دەســتی یەکتــر بگــرن
وەکــی سـکەندەر جیهان هەمــوو دەگرن

ئەگــەر ئــەو بدەســتێ هــەڤ بگــرن
مینا ئەسکەندەر دێ جیهانێ تەڤ دە بگرن

ئـیـتـتـحـادی بــە ئـیـتـتـفـاقـی ئــەنـام
ســوپــەرە بــۆ حــەوادیــســی ئــەیـام

یەکیتیـا کـو ب تفاقـا ئینسـانان چـێ دبـە
ئـەو ل هەمبەرێ بوویەرێن دەمێ سـیپەرە

ل گۆری کو خانی و حاجی دمالکێن خوەیین ژێرین دە دبێژن، یەکیتیا کو دناڤا کوردان دە پێک نەهاتیە و ئەو ل دۆرا سەرۆکەکی نەجڤیانە، بوونە سەبەب کو کورد دبن حاکمیەتا عوسمانی و ئیرانیان دە بمینن، ئانگۆ ئەگەر کوردان یەکیتیا خوە چێ بکرا و ل دۆرا سەرۆکەکی خوە بجڤیانا وها ب ڤان هەردوو دەولەتێن ڤەگرێدایی نەدەمان، ل گۆری حاجی قادر ژ بۆ کو ئەڤ یەکیتی پێک نەهاتیە، کوردێن کو وان دشبینەگایێن ئەنی بەش یێن ئەسیل دناڤبەرا دەولەتا کومسۆر (دەولەتا ئیرانی) و

دەولەتا کومرەش (دەولەتا عوسمانیان) دە پەریشان مانە:

خانی

غالب نەدەبوو ل سەرمە ئەڤ رۆم
نەدبوونە خەرابەیێ د دەست بووم

ئەم تێک نەدبرن ڤان رۆمان
ئەم نەدبوون خەرابەیێن دەست بوومان

مەحکووم و عەلەیهی و سەعالیک
مەغلوب و موتیعی تورک و تاجیک

ئەم وها مەحکووم و بەلەنگاز نەدبوون
مەغلووب و بن ئەمرێ ترک و فارسان نەدبوون

ئەمما ژ ئەزەل خوەدێ وسا کر
ئەڤ رۆم و عەجەم ل سەرمە ڕاکر

لێ خوەدێ ژ ئەزەل ڤە وەها کریە ل مە
ئەڤ رۆم و عەجەم ڕاکرنە سەر سەرێ مە

حاجی قادر

مونقادی عەجەم، موتیعی ڕۆمن
مەحکوومی خەڕات و حیز و دۆمن

کەتنە بن فەرمانا عەجەمان و ڕۆمان
بوونە مەحکوومێ بێ ئەخلاق و ڕەزیل و دۆمان

ڕەسمێکی قەدیمە، دەوری گەردوون
خەسمی نوجەبایە، هەمدەمی دوون

عادەتەکە فەلەکێ ژ مێژڤە ئەڤە:
دوژمنێ باشانە، دۆستێ نەباشانە

لە مابەینی کلاوسوور و کڵاو ڕەش
پەرێشان و دیارن میسلی گای بەش

دناڤبـەرا کومسـۆر و کومرپەشـان دە
هەروەکـی گاییـن بـەش پەریشـان مانـە

هەردوو هەلبەستڤانێن مە ژی دمالکێن خوە یێن ژێرین دە بال دکشینن سەرڤێ خالێ کو هەمی میلەتێن دنیایێ خوە دێ کتێبین و کتیب نڤیسینە، کو کوردان ب نەنڤیسینا کتێبان و ب مەحروومبوونا ژ چاندێ سوچدار دکن:

خانی

دا خـەلـق نـەبـێـژتـن کـو ئـەکـراد
بـێ مـەعـاریـفـن، بـێ ئـەسڵ و بنیاد

داکـو خەلقێـن دن نەبێـژن کـو کـورد
ژ ئەسـل و بنیـادا خوەڤـە بـێ چانـدن

ئـەنـواعـی مـیـلـلـەل خــودان کتێبن
کــورمــانــج تــەنــێ دبــێ حسێبن

میللەتتێـن جـۆرب جۆر خوەدیـێ کتێبانـن
کـورد تەنێ ژ کتیبان بێ نەسـیب، بێ پارن

حاجی قادر

هـەر کـوردە لە بەینی کوللی میللەت
بـێ بـەهـرە لـە خوێندن و کیتابەت

دناڤبـەرا هەمـی میللەتێـن دنیایـێ دە
کـورد تەنـێ بـێ خوەنـدن و نڤیسـین مانە

ساحیبی کوتوب و پەیامە هەر کەس
ئێمە نەبێ بووینە قەومی چەرکەس

هەرکـەس خوەدیـێ کتێـب و پەیامانـە
ژبلـی مـە، ئەم وەکی قەومـێ چەرکەز مانە

میللـەتی بــێ کتێب و بــێ نووسین
غەیری کـوردان نییە لـە رووی زەمین

میلەتەکـی بـێ کتێـب و بـێ نڤیـس
ژ بلـی کـوردان ل دنیایـێ نەمایـە

ژێدەر

- ئەبدولحەمید، سولتان، سیاسی هاتیراتم، دەرگاهـ یاینلاری، ١٩٨٧.
- ئەحمەد، کەمال مەزهەر، کورتلەر ڤە ئیرمەنی سۆیکرمی، کورد چەدن جەڤیرن: موستەفا دووگون، بەرهەم: کۆڤارا لێکۆلینین جڤاکی و چاندی، حەزیران ١٩٨٩، هژمار: ٥.
- .... کوردستان لە سالەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، بەغداد، ١٩٧٩
- ئالاکۆم، رۆهات، ئاسکی ئیستانبول کورتلەری، ئاڤێستا، ئیستانبول، ٢٠١٢.
- ئالان، رەمەزان، بەندنامە، ئاڤێستا، ئیستانبول، ٢٠٠٩.
- بالەکی، یادگار ڕەسول، باندۆرا هەلبەستێن حاجی قادرێ کۆیی یێن کو دناڤبەرا سالێن (١٨٩٨-١٩٢٥) دە هاتنە وەشاندن ل سەر نووبوونا هەلبەستا کوردی، چەڤیرن: مەهدی جەعفەرزادە، زارما، ٢٠١٦، ژمار٦.
- بەدرخان، جەلادەت عالی، هاوار، سالٚ(٩) (١٩٤١)، ژمار:٣٣.
- برونیسەن، مارتن ڤان، ئاغا شێخ دەولەت، جەڤیرن: بانو یالکوت، ئیستانبول، ٢٠٠٣.
- جەعفەر، مامۆستا (فازیل کەریم ئەحمەد)، تأريخ الفكر الكوردی، کورتچەدن ئەرابچەیا جەڤیرن: بەندەر عەلی مەندەلاوی، سلیمانیة، ٢٠١١.
- فندی، رشید، الفكر الكامل الكوردي بين خانی وحاجی قادر کۆیی، دهۆک، ٢٠٠٨.
- ....، خانی و حاجی، دهۆک، ١٩٩٦.
- فؤاد، کەمال، کوردستان، یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی، قاهیرە، ١٨٩٨، بەغدا. ١٩٧٢.
- گهادری، فارانگس، حاجی قادرێ کۆیی و هلاتنا نەتەوەپەروەریا

کوردی، جەڤێرن: ئادسای، زارما، ٢٠١٤، ژمار/٢.
- حیلمی، رفیق، شیعرو ئەدەبیاتی کوردی، بەغدا، ١٩٤١.
- هروری، سەلاح، إمارة بوتان، أربیل، ٢٠٠٠.
- ژویدە، وەدیع، کورت میللیەتچیلارنن تاریخی، کوکانلەری ڤە گەلشمی، جەڤیرن: ئیسماعیل چەکەم ڤە ئەلپەر دومان، ئیلێتشم یاینلەری، ئیستانبول، ١٩٩٩.
- لیژنە، لیژنەیا وەزارەتا پەروەردەییێ، زمان و ئەدەبێ کوردی، بۆ پۆلی نۆیەمی بنەڕەتی، لبنان، ٢٠١٠.
- مەلا عەبدولکەریم، محەمەد، حاجی قادری کۆیی، شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیانی نەتەوەی کورد، بەغدا، ١٩٦٠.
- میران، سەردارو کەریم شارەزا، دیوانی حاجی قادری کۆیی، أربیل، ١٩٨٦.
- مودەڕیس، عەبدولکەریم، بنەماڵەی زانیاران، بەغدا، ١٩٨٤.
- محەمەد، مەسعود، حاجی قادری کۆیی، بەغدا، ١٩٧٣، ٧٤، ٧٦.
- موکریانی، گیو، دیوانی حاجی قادری کۆیی، أربیل، ١٩٦٩.
- نەفەل، یاینەلەری، دیوانی حاجی قادری کۆیی، ستکهۆلم٢٠٠٤.
- نکیتین، بازل، کورتلەر-سوسیۆلۆک ڤە تاریخی ئینجەلە، چەڤیرن: حوسەین دەمیرهان ڤە جەمال سورەیا، ئیستانبول، ٢٠٠٢.
- ڕەشوانی، حوسێن، کۆڤارا کاروان، سال ١٩٨٣، ژمار:٧.
- سەعید، عەبدوڕحمان، کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی، بەغداد، ١٩٢٥.
- سەجادی، عەلائەدین، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەغدا، ١٩٥٢.
- سەلەفی، عەبدول مەجید ڤە دۆسکی تەحسین، معجم الشعراء الکورد، دهوک، ٢٠٠٨.
- سەرفراز، مەسعوت، کورد کتێب چاپخانە، ئیستانبول، ٢٠١٥.
- طالبانی، جلال، کردستان و الحرکە القومیة الکوردیة، بیروت، ١٩٧١.

- ئولوناى، ڕەفى جەواد، ئاسكى ئيستانبول كابادیلەرى، ئەربا یاینەڤى، ١٩٩٥.
- خەزنەدار، مارف، مێژووى ئەدەبى كوردى، اربیل، ٢٠١٥.
- وودس، سیر هنرى، F، توركیا ئانیلارى، میللیەت یاینلەرى، ١٩٧٦.
- زەكى، محەمەد ئەمین، مشاهیر الكورد، بغداد، ١٩٥٣.

View publication stats